

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ
Ι Δ Ρ Υ Μ Α

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Σχολή Διοίκησης & Οικονομίας (Έδρα Καλαμάτα)
Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα:

**Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα: Η είσοδος
της χώρας στα μνημόνια και η
αποτελεσματικότητά τους 2010-2017.**

της

Χριστίνας Παπανικολάου

Επιβλέπων Καθηγητής: Λυγγίτσος Αλέξανδρος

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	8
1. Εισαγωγή στις βασικές έννοιες.....	8
1.1 Η έννοια του όρου «Οικονομική Κρίση».....	9
1.2 Τα στάδια της οικονομικής κρίσης.....	11
1.3 Σύντομη ιστορική αναδρομή των σπουδαιότερων κρίσεων του παρελθόντος.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	19
2. Παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση	19
2.1. Τα αίτια της κρίσης.....	20
2.2 Τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειες της κρίσης.....	25
2.3 Μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ.....	33
3. Η ελληνική πραγματικότητα και η οικονομική κρίση	33
3.1 Η ελληνική οικονομία πριν την κρίση	34
3.2 Η κρίση στην Ευρωζώνη	35
3.3 Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα.....	36
3.4 Οι αντιδράσεις στην ελληνική οικονομική κρίση.....	39
3.5 Η είσοδος της Ελλάδας στο Μνημόνιο	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV	44
4. Το χρονικό της ελληνικής κρίσης, τα μνημόνια και τα μέτρα.....	44
4.1 Το 1ο και το 2ο πακέτο μέτρων λιτότητας	44
4.2 Η συμφωνία για το «Μηχανισμό Στήριξης»	45
4.3 Πρώτο Μνημόνιο και 3ο πακέτο μέτρων λιτότητας.....	46
4.4 Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015 και 4ο πακέτο μέτρων λιτότητας	48
4.5 Σχέδιο δεύτερου προγράμματος βοήθειας.....	49
4.6 Αποκλίσεις από τους στόχους και 5ο πακέτο μέτρων λιτότητας.....	50
4.7 Η πορεία προς το δεύτερο Μνημόνιο	51
4.8 Το 6ο πρόγραμμα λιτότητας και Δεύτερο Μνημόνιο	51
4.9 Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 και 7ο πρόγραμμα μέτρων λιτότητας	53
4.10 Το 8ο πρόγραμμα μέτρων λιτότητας και η πορεία προς το Τρίτο Μνημόνιο	54
4.11 Το 9ο πακέτο μέτρων λιτότητας και το Τρίτο Μνημόνιο	55
4.12 Ενεργοποίηση του Αυτόματου Μηχανισμού Δημοσιονομικής Προσαρμογής	56

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	58
5. Αποτελεσματικότητα των Μνημονίων	58
5.1 Δημοσιονομική προσαρμογή.....	61
5.2 Αποκατάσταση εξωτερικών ισορροπιών.....	63
5.3 Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις	65
5.4 Κοινωνικοοικονομικό κόστος.....	66
5.5 Συνέπειες της κρίσης και της εφαρμογής μνημονίων	67
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	78

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ελληνική οικονομία, από το 2009, έχει περιέλθει σε κατάσταση βαθιάς οικονομικής ύφεσης, ως αποτέλεσμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε το 2008 και, η οποία έφερε στην επιφάνεια τις χρόνιες δομικές αδυναμίες της, φανερώνοντας την υπερχρέωση του ελληνικού Δημοσίου και την αδυναμία ελέγχου του διογκούμενου χρέους του. Η αξιοπιστία της Ελλάδας στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου κλονίστηκε και η ύφεση εντάθηκε σημαντικά λόγω των δημοσιονομικών ανισορροπιών και των υψηλών ελλειμμάτων. Η ανάγκη εξυγίανσης οδήγησε τη χώρα στην ένταξή της σε ένα τριμερή μηχανισμό οικονομικής στήριξης, αποτελούμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ). Μέχρι σήμερα, η Ελλάδα έχει υπογράψει και εφαρμόσει τρία προγράμματα οικονομικής προσαρμογής (Μνημόνια), τα οποία προέβλεπαν αυστηρή εισοδηματική πολιτική και δραστικό περιορισμό των δημοσίων δαπανών, με τη λήψη δραστικών μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής και την εκτέλεση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, έπειτα μια μακρά περίοδο βαθιάς ύφεσης και την Ελλάδα να βρίσκεται ακόμη αποκλεισμένη από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίου, είναι φυσιολογικό πως η ανάλυση της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων αυτών οδηγεί στο γενικό συμπέρασμα της αποτυχίας τους. Όμως, επειδή η εικόνα είναι αρκετά πιο σύνθετη, γίνεται περαιτέρω προσπάθεια να εξεταστεί βαθύτερα η πορεία και οι συνθήκες εισόδου της Ελλάδας στην οικονομική κρίση και τη μακρά ύφεση, και να αναλυθεί τόσο η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της χώρας, όσο και οι όποιες θετικές και αρνητικές επιδράσεις των Μνημονίων για την ελληνική οικονομία και την κοινωνία συνολικά.

Λέξεις κλειδιά: χρηματοπιστωτική κρίση, ελληνική οικονομία, μνημόνια, ύφεση, δημόσιο χρέος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση που πλήττει την Ελλάδα τα τελευταία χρόνια δεν είναι απλά και μόνο ένα επιφανειακό θέμα που απασχολεί πρόσκαιρα τον Έλληνα πολίτη, αλλά μια καθημερινή συζήτηση ένας και ένας έντονος προβληματισμός για μια κατάσταση που επηρεάζει σημαντικά το παρόν του και θα στιγματίσει σε μεγάλο βαθμό το μέλλον των επόμενων γενεών. Η καθημερινότητά των Ελλήνων έχει αλλάξει ριζικά καθώς κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και της ύφεσης έχει προκληθεί μια ραγδαία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων καθώς η ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια βιώνει έντονες αλλαγές και βυθίζεται ολοένα και περισσότερο στην οικονομική ύφεση χωρίς στον ορίζοντα ακόμα να φαίνεται μια ελπίδα ανάκαμψης.

Είναι γεγονός πως η ελληνική οικονομία διέρχεται μια παρατεταμένη περίοδο βαθιάς κρίσης με κύρια χαρακτηριστικά τη συνεχή μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και την ύφεση με, έκρηξη της ανεργίας, συνεχείς μειώσεις σε μισθούς και σε συντάξεις, αύξηση της φορολογίας και μια σειρά άλλων αρνητικών παραγόντων που οδηγούν την κοινωνία σε ένα αδιέξοδο. Κατά την περίοδο των Μνημονίων και της οικονομικής προσαρμογής της χώρας ψηφίστηκαν και εφαρμόστηκαν δεκάδες δημοσιονομικά μέτρα και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που όμως ακόμα δεν έχουν επιτύχει το στόχο της εξόδου από την κρίση ολοκληρωτικά.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του θέματος παρουσιάζοντας με μια σφαιρική μελέτη σχετικά με την έλευση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και τις αρνητικές επιπτώσεις της ύφεσης στην ελληνική κοινωνία, καθώς επίσης την είσοδο της χώρας στα Μνημόνια και την αποτελεσματικότητα τους σχετικά με την επίτευξη των στόχων όσον αφορά τη δημοσιονομική εξισορρόπηση και την επιτυχία των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, για να εξαχθούν κατάλληλα συμπεράσματα σχετικά με τα αποτελέσματα της προσπάθειας της χώρας για έξοδο από την κρίση μέσω των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής συνεπικουρούμενη από τους εταίρους και τους πιστωτές της.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας πραγματοποιείται η θεωρητική παρουσίαση των σχετικών με το θέμα εννοιών της οικονομικής θεωρίας με την εισαγωγή στους βασικούς όρους της κρίσης και της οικονομικής κρίσης,

καθώς επίσης παρουσιάζονται με λεπτομέρεια τα στάδια και ο κύκλος ζωής μιας κρίσης. Για την καλύτερη «ανάγνωση» και σαφή κατανόηση των χαρακτηριστικών και των επιπτώσεων των οικονομικών κρίσεων τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας γίνεται επίσης και μια σύντομη αναδρομή στις σπουδαιότερες κρίσεις του σύγχρονου παρελθόντος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008 με τη φούσκα των ακινήτων στις Η.Π.Α. και γίνεται ανάλυση των χαρακτηριστικών και των συνεπειών της σε διεθνές επίπεδο καθώς η επίδραση της ήταν σημαντική στις περισσότερες οικονομίες του πλανήτη. Παράλληλα, εξετάζονται και τα πρώτα μέτρα που ελήφθησαν από τις αρχές του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος και τους διεθνείς οργανισμούς για τον άμεσο περιορισμό της κρίσης.

Το τρίτο κεφάλαιο στρέφεται γύρω από την ελληνική οικονομική πολιτική και πραγματικότητα, την πορεία της ελληνικής οικονομίας πριν από την κρίση και, το πως η μετάβαση της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης στην Ευρωζώνη και κατά συνέπεια και στην Ελλάδα έφερε στην επιφάνεια χρόνιες παθογένειες και δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας βυθίζοντας της σε μια μακρά περίοδο βαθιάς κρίσης. Εξετάζονται αναλυτικά τόσο η έλευση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα όσο και οι πρώτες αντιδράσεις μέχρι την οριστική είσοδο της Ελλάδας στα Μνημόνια.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται ολοκληρωτικά το χρονικό της ελληνικής κρίσης με την πορεία της μέσα από τα Μνημόνια, τις αποφάσεις και τις συμφωνίες των ελληνικών κυβερνήσεων με τους Θεσμούς (ΕΕ, ΔΝΤ και ΕΚΤ), την ψήφιση και την εφαρμογή των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής και των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, σε μια πορεία με πολλά πακέτα μέτρων λιτότητας και σκληρές αποφάσεις με άμεσο αντίκτυπο στη ζωή και την καθημερινότητα του Έλληνα πολίτη. Ακολουθείται με πιστή χρονική σειρά όλη η πορεία της ελληνικής οικονομίας, μέσα από τις αποφάσεις και τα μέτρα που ελήφθησαν, από τη στιγμή που ξεκίνησαν οι διαδικασίες λίγο πριν την είσοδο της χώρας μας στο Μηχανισμό Στήριξης, μέχρι και τη συμφωνία για το Τρίτο Μνημόνιο και την επικύρωση του αυτόματου μηχανισμού δημοσιονομικής προσαρμογής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται και αξιολογείται η αποτελεσματικότητα των Μνημονίων, απαριθμούνται τόσο τα αρνητικά όσο και τα θετικά αποτελέσματα τους

στην ελληνική οικονομία και κοινωνία με την ανάλυση και των σχετικών στοιχείων, και γίνεται μια προσπάθεια να κατανοηθούν οι αιτίες που διατηρούν την Ελλάδα σε μία τόσο μακρά περίοδο βαθιάς ύφεσης και καθυστερούν σε μεγάλο βαθμό την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας.

Κλείνοντας, επιχειρείται η εξαγωγή ανάλογων συμπερασμάτων σχετικά με τους λόγους για τους οποίους μεταξύ των κύκλων των οικονομικών αναλυτών κυριαρχεί η άποψη πως τα Μνημόνια έχουν αποτύχει στην επίτευξη του στόχου τους, και το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να «πληρώσει» ένα τεράστιο κοινωνικο-οικονομικό κόστος χωρίς ακόμα να μπορεί να γευτεί του καρπούς των κόπων και των θυσιών όλων των Ελλήνων πολιτών. Παράλληλα όμως, καταγράφεται και αναγνωρίζεται και μια μικρή θετική κληρονομιά και ορισμένα πολύ σημαντικά κεκτημένα από τη σκληρή πορεία της Ελλάδας κατά την περίοδο των Μνημονίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1. Εισαγωγή στις βασικές έννοιες

Η έννοια της κρίσης, έχει αποδοθεί ποικιλοτρόπως εξαιτίας του πολυδιάστατου χαρακτήρα της. Χρησιμοποιείται για να περιγράψουμε με μία λέξη ότι αντιμετωπίζουμε ένα δύσκολο πρόβλημα, ότι διανύουμε μία περίοδο εκτός κανονικότητας, ότι βρισκόμαστε σε μια κατάσταση αναταραχής και ανωμαλίας, ή ότι βρισκόμαστε σε κάποιο κρίσιμο στάδιο. Περιγράφεται έτσι, σύντομα και αποτελεσματικά, η απότομη όξυνση ενός προβλήματος και η δημιουργία μιας πολύ δύσκολης στιγμής ή κατάστασης.

Αυτή η μεταφορική χρήση του όρου, αποτελεί την μετεξέλιξη της ιατρικής ορολογίας που αναφέρεται στην ξαφνική και βίαιη επιδείνωση μιας ασθένειας, και γενικότερα στην εμφάνιση οξέων συμπτωμάτων, όπως είναι η κρίση άσθματος ή η νευρική κρίση, και συμβάλλει στην εξήγηση πολλών δύσκολων καταστάσεων όπως είναι η οικονομική κρίση ή άλλες συναφείς (π.χ. περιβαλλοντική κρίση), καθώς επίσης και φαινομένων όπως η κρίση συνείδησης ή η κρίση ταυτότητας.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η απορρύθμιση της θεωρούμενης ομαλής λειτουργίας και κανονικότητας ενός συστήματος ή μιας κοινωνίας, με την διαταραχή των φυσιολογικών ρυθμών και ισορροπιών, επιφέρει την κρίση, και προκαλεί σημαντικά προβλήματα, ειδικά σε ένα σύστημα το οποίο είναι ελλιπώς προετοιμασμένο για να αντιμετωπίσει τέτοιες ραγδαίες αλλαγές. Ωστόσο, η κρίση αποτελεί και ένα γεγονός που μπορεί επίσης να δημιουργήσει σημαντικές ευκαιρίες εξαιτίας της ανάγκης για αλλαγές και των δεδομένων μεταβολών στην επικρατούσα κατάσταση.

Στη βιβλιογραφία παρουσιάζονται πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί για τον όρο και ο κάθε ερευνητής εμφανίζει συχνά τη δική του ερμηνεία. Έτσι, αναφέροντας ορισμένα παραδείγματα μπορούμε να παράγουμε μια πιο σφαιρική εικόνα και να αντιληφθούμε καλύτερα την έννοια της κρίσης.

Σύμφωνα με τον Herman (1972), κάθε κρίση είναι μοναδική αλλά τα χαρακτηριστικά που απαντώνται συχνότερα είναι το απροσδόκητο και επείγον του γεγονότος σε συνδυασμό με τον κίνδυνο που επιφέρει. Ο Coombs (1999), αναφέρει ότι οι κρίσεις είναι απρόβλεπτα γεγονότα που έχουν τη δυναμική να δημιουργήσουν

ανεπιθύμητα αποτελέσματα. Οι Παυλίδης και Κότιος (2012), αναφέρουν ότι ως κρίση ορίζεται η μη ομαλή λειτουργία ενός συστήματος που δημιουργείται από την επιρροή ορισμένων παραγόντων, οι οποίοι μπορεί να είναι πολιτικοί, οικονομικοί, φυσικές καταστροφές, κ.ά. Ο Fink (1986) επισημαίνει ότι η κρίση είναι μία κρίσιμη καμπή, μία αποφασιστική στιγμή ή μία κρίσιμη χρονικά στιγμή, προσθέτοντας επίσης ότι στην Κινέζικη γλώσσα ο όρος συνδυάζει τα ιδεογράμματα για τον «κίνδυνο» και την «ευκαιρία». Και οι Bronn και Olson (1999) περιγράφουν την κρίση ως ένα προϊόν ενός κινδύνου ή μιας ευκαιρίας, που πηγάζει από εσωτερικά ή εξωτερικά ζητήματα τα οποία μπορούν να επηρεάσουν σε μαζική κλίμακα έναν οργανισμό.

1.1 Η έννοια του όρου «Οικονομική Κρίση»

Το φαινόμενο κατά το οποίο μια οικονομία παρουσιάζει μια διαρκή και αισθητή μείωση της οικονομικής της δραστηριότητας, δηλαδή επηρεάζονται αρνητικά όλοι οι μακροοικονομικοί δείκτες της οικονομίας, όπως η απασχόληση, το ακαθάριστο εθνικό προϊόν, οι επενδύσεις, κ.λπ, μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομική κρίση. Ο σημαντικότερος δείκτης της οικονομικής δραστηριότητας σε μια οικονομία είναι οι επενδύσεις, και οι αυξομειώσεις αυτών συμπαρασύρουν μαζί τους και όλα τα υπόλοιπα οικονομικά μεγέθη (Κουφάρης, 2010).

Η οικονομική κρίση είναι μια διαταραχή στις χρηματοπιστωτικές αγορές, και συχνά προκύπτει από την αύξηση του οικονομικού ρίσκου και των λανθασμένων επιλογών, δημιουργώντας μεγάλο αριθμό προβλημάτων οικονομικού κινδύνου, με αποτέλεσμα οι ίδιες οι αγορές να αδυνατούν να διοχετεύσουν τα κεφάλαιά τους σε παραγωγικές επενδύσεις και αποδοτικούς τομείς. Μια τέτοια οικονομική κρίση οδηγεί την οικονομία εκτός ισορροπίας και προκαλεί πτωτική πορεία στους δείκτες της οικονομικής ανάπτυξης.

Ο Sharpe (1963) αναφέρεται στην έννοια της οικονομικής κρίσης ως μια χρονική περίοδο με μεγάλη πτωτική κίνηση στην αγορά. Απροσδόκητα γεγονότα, τοπικού ή διεθνούς χαρακτήρα, μπορούν να διαταράξουν την οικονομική ισορροπία και να εξασθενίσουν διάφορους οικονομικούς παράγοντες. Τέτοια προβλήματα μπορεί να είναι οικονομικού ή διοικητικού χαρακτήρα, να προκύπτουν από την διατάραξη του φορολογικού συστήματος, να πηγάζουν από την αδυναμία πληρωμής του εξωτερικού χρέους ή εισαγωγής σημαντικού εξωτερικού κεφαλαίου, να οφείλονται στην ύπαρξη διαφθοράς, στην υψηλή ανεργία ή ακόμη και σε τυχαίες

φυσικές καταστροφές. Ο Μαρξ, τον 19^ο αιώνα, χρησιμοποίησε τον όρο της οικονομικής κρίσης για να χαρακτηρίσει τη δυσλειτουργία (αρρώστια) της οικονομίας.

Σύμφωνα με τη θεωρία των οικονομικών διακυμάνσεων, όπου ως οικονομικές διακυμάνσεις ορίζονται οι διαδοχικές αυξομειώσεις της οικονομικής δραστηριότητας μέσα σε μια οικονομία, η κρίση αποτελεί μία από τις φάσεις στην εξέλιξη του οικονομικού κύκλου, στην οποία η οικονομική δραστηριότητα βρίσκεται σε μια συνεχή συρρίκνωση.

Οι οικονομικές διακυμάνσεις ονομάζονται αλλιώς και οικονομικοί ή επιχειρηματικοί κύκλοι, καθώς οι Άγγλοι αποδίδουν το φαινόμενο με τον όρο «business cycles», ακριβώς για να τονίσουν την ιδιαίτερη βαρύτητα των επενδύσεων σε αυτούς τους οικονομικούς κύκλους. Οι οικονομικοί κύκλοι μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις φάσεις. Τη φάση της ανόδου ή της άνθισης της οικονομίας, τη φάση της κρίσης που ακολουθεί μετά από κάθε άνοδο, τη φάση της ύφεσης ή καθόδου της οικονομίας, και τέλος, τη φάση της ανάρρωσης ή της αναζωογόνησής της (Γεωργακόπουλος, Λιανός, Μπένος, & Τσεκούρας, 2007).

Τα αίτια της δημιουργίας αυτών των οικονομικών κύκλων, μπορούν να διακριθούν, σε τυχαία, δηλαδή ξαφνικά και απρόσμενα γεγονότα όπως οι θεομηνίες και άλλου είδους καταστροφές, σε εποχικά, δηλαδή σε φαινόμενα όπως ο τουρισμός στις μεσογειακές χώρες που αυξάνει τα τοπικά έσοδα και τα εισοδήματα αυτών των περιοχών, τα εξωγενή, δηλαδή σε παράγοντες όπως η πετρελαϊκή κρίση που επηρεάζει αρνητικά τις χώρες που δεν παράγουν πετρέλαιο, και τα ενδογενή, που σχετίζονται δηλαδή με την ίδια την οικονομία (Παπαηλίας, 2011).

Κάθε περίπτωση οικονομικής κρίσης έχει το δικό της μοναδικό χαρακτήρα, καθώς πηγάζει από διαφορετικές αιτίες και επηρεάζεται από ξεχωριστούς παράγοντες, παρουσιάζεται με διαφορετική ένταση και λαμβάνει μοναδική έκταση βάση των επικρατούσων συνθηκών και συγκυριών, και σε γενικές γραμμές, εμφανίζεται σε μια διαφορετική μορφή από άλλες προηγούμενες ή επόμενες κρίσεις. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων, αυξάνεται το αίσθημα αβεβαιότητας, ανασφάλειας και κινδύνου, διαταράσσεται ο ρυθμός και η συνήθης λειτουργία της κοινωνίας και προκύπτουν ραγδαίες μεταβολές στις συνθήκες της αγοράς. Επίσης, τα τοπικά και διεθνή Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης,

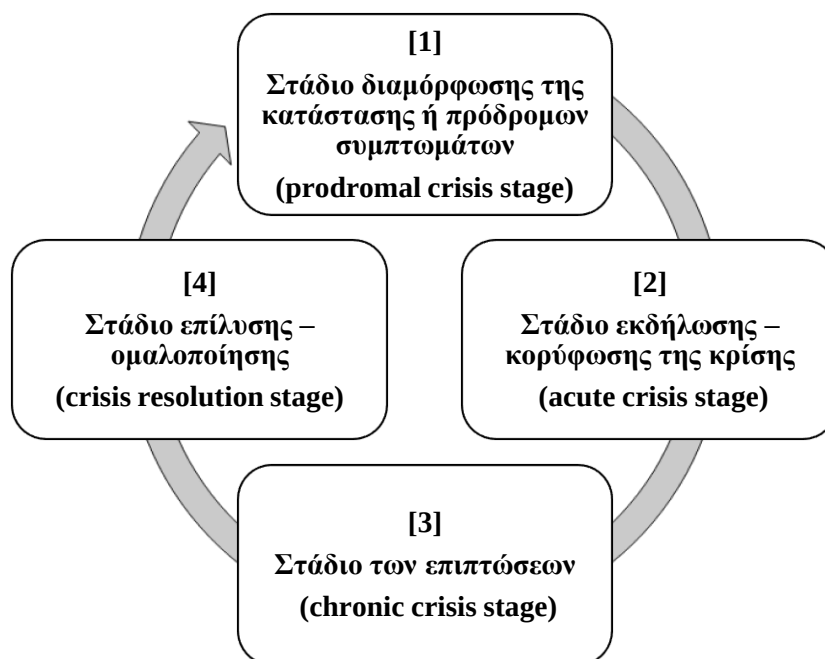
συμβάλλουν στην επιδείνωση της κατάστασης, με τη συνεχή προβολή της και την κριτική που ασκούν, και ενδέχεται να προκαλέσουν ανεπανόρθωτη ζημιά στη δημόσια εικόνα της χώρας κατά τη διάρκεια της κρίσης (Erol, Apak, Atmaca, & Oztiirk, 2011).

Κάθε οικονομική κρίση χαρακτηρίζεται από μια σειρά αρνητικών συνεπειών που πλήττουν την οικονομία και διαταράσσουν την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Η κρίση στην οικονομία προκαλεί μεγάλο πλήγμα στη φήμη και την αξιοπιστία μιας χώρας, με αποτέλεσμα τη μείωση της πιστοληπτικής της ικανότητας, και την αύξηση των επιτοκίων δανεισμού για την κάλυψη των αναγκών και των δανείων της, προκαλώντας παράλληλα και αύξηση των ελλειμμάτων της. Ταυτόχρονα, η μείωση ρευστότητας στην αγορά, καθώς και η οικονομική αβεβαιότητα, λόγω της μείωσης των κερδών των επιχειρήσεων και της χορήγησης δανείων με ευνοϊκούς όρους από τις τράπεζες, επιφέρει μείωση και της επενδυτικής δραστηριότητας. Η ύφεση στην αγορά και η μείωση των επενδύσεων, συμβάλλει στην οικονομική κατάρρευση των επιχειρήσεων που αδυνατούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, και στην αύξηση της ανεργίας. Το κράτος στην προσπάθεια αύξησης των εσόδων του καταφεύγει σε μείωση των κρατικών δαπανών και παροχών, με ταυτόχρονη αύξηση της φορολογίας, επιφέροντας έτσι ένα ακόμη πλήγμα σε επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Η αυξημένη φορολογία συμβάλλει στη μείωση της αγοραστικής δύναμης και το αρνητικό κλίμα την αλλαγή της καταναλωτικής συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα οι καταναλωτές να αρκούνται στα απολύτως απαραίτητα. Μέσα σε όλα τα παραπάνω οι αρνητικοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης και η μειωμένη παραγωγική δραστηριότητα επιφέρει φυσιολογικά μείωση των εξαγωγών και της ανταγωνιστικότητας της χώρας στο διεθνές προσκήνιο. Οι αρνητικές επιπτώσεις από την εμφάνιση της κρίσης δημιουργούν ένα ρευστό οικονομικό περιβάλλον στο οποίο επικρατεί το αρνητικό κλίμα και η κακή ψυχολογία, με τις προβλέψεις να είναι δυσοίωνες για το μέλλον και χαμηλή αισιοδοξία για ανώδυνη διαφυγή από την κρίση (INE-ΓΣΕΕ, 2008).

1.2 Τα στάδια της οικονομικής κρίσης

Η κρίση δεν αποτελεί ένα ξαφνικό γεγονός καθώς πριν από την εμφάνιση της εμφανίζονται σημάδια που λειτουργούν προειδοποιητικά για τη διαμόρφωση της επερχόμενης κατάστασης. Ο κύκλος ζωής μιας κρίσης, από τη στιγμή της εκδήλωσής της έως την ολική επαναφορά του συστήματος στην ομαλή κατάσταση, περιλαμβάνει

τέσσερα διαφορετικά και διακριτά στάδια, όπως φαίνονται στο παρακάτω σχήμα (Fink, 1986; Σφακιανάκης Μ.Κ., 1998):

Σχήμα 1. Τα στάδια της οικονομικής κρίσης.

1. Στάδιο διαμόρφωσης της κατάστασης ή πρόδρομων συμπτωμάτων (prodromal crisis stage):

Σε αυτό το πρώτο στάδιο αρχίζει να διαμορφώνεται η κατάσταση και να συσσωρεύονται τα συμπτώματα. Εμφανίζονται οι πρώτες προειδοποιητικές ενδείξεις και οι ειδικοί αναλυτές έχουν την δυνατότητα να διαγνώσουν την κατάσταση.

2. Στάδιο εκδήλωσης – κορύφωσης της κρίσης (acute crisis stage):

Το στάδιο αυτό αποτελεί την συντομότερη αλλά και την πιο έντονη φάση της κρίσης. Σε αυτό εκδηλώνονται τα χαρακτηριστικά της και κατά τη διάρκεια αυτού κορυφώνεται η κρίση. Η επιτυχής ή μη έκβαση της κατάστασης θα κριθεί από τους χειρισμούς που θα γίνουν σε αυτό το στάδιο.

3. Στάδιο των επιπτώσεων (chronic crisis stage):

Η κρίση έχει εδραιωθεί, με εμφανή χαρακτηριστικά και σημαντικές επιπτώσεις. Η κατάσταση έχει πλέον αναλυθεί ενδελεχώς, διερευνώνται διαρκώς οι δυνατές λύσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης και σχεδιάζονται οι στρατηγικές για την επανάκαμψη της οικονομίας και την έξοδο από την ύφεση. Σημαντικό ρόλο στην

συντόμευση της χρονικής διάρκειας αυτού του σταδίου καταλαμβάνει ο κεντρικός σχεδιασμός διαχείρισης κρίσεων και η προϋπάρχουσα μέριμνα για τέτοιου είδους καταστάσεις.

4. Στάδιο επίλυσης – ομαλοποίησης (crisis resolution stage):

Σε αυτό το τελευταίο στάδιο η κρίση επιλύεται, η οικονομία αποκτά πάλι τους κανονικούς της ρυθμούς, η κατάσταση ομαλοποιείται και το σύστημα επανέρχεται στην αρχική του κατάσταση προ κρίσεως. Εδώ, η ανάλυση από τους ειδικούς του χρονικού και της πορείας της κρίσης αποτελεί σημαντική γνώση για την βελτίωση και την αποφυγή αντίστοιχων καταστάσεων στο μέλλον.

1.3 Σύντομη ιστορική αναδρομή των σπουδαιότερων κρίσεων του παρελθόντος

Σήμερα, αδιαμφισβήτητα, βιώνουμε τη μεγαλύτερη οικονομική κρίση της μεταπολεμικής περιόδου, μια κρίση η οποία λαμβάνει απρόσμενες διαστάσεις και πολύ μεγάλη ένταση. Όμως, το φαινόμενο μεγάλων οικονομικών κρίσεων δεν είναι ούτε πρωτοφανές ούτε σπάνιο. Η παγκόσμια κοινωνία, στο πέρασμα των χρόνων, έχει γνωρίσει αρκετές και εξίσου σημαντικές κρίσεις, οι οποίες προκάλεσαν μεγάλη αναταραχή στις αγορές, κλόνισαν ολόκληρες οικονομίες και είχαν τεράστιο αντίκτυπο στις περισσότερες χώρες του πλανήτη.

Ανάμεσα στις σπουδαιότερες οικονομικές κρίσεις των τελευταίων δύο αιώνων είναι η παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929, οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 (το 1973 και το 1979), η «Μαύρη Δευτέρα» του 1987, η κρίση στις «ασιατικές τίγρεις» το 1997, καθώς και η φούσκα των «dot.com» (μετοχών υψηλής τεχνολογίας) το 2000.

Παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929

Το «κραχ» του 1929 ήταν αποτέλεσμα της αχαλίνωτης χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας και του πολλαπλασιασμού των τραπεζικών πιστώσεων, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. Έπειτα από πέντε χρόνια συνεχούς ανόδου του δείκτη τιμών του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης (N.Y.S.E.), την Πέμπτη 24 Οκτωβρίου του 1929, γνωστή και ως «Μαύρη Πέμπτη», ένας πραγματικός πανικός κατέλαβε τους επενδυτές και 13 εκατ. μετοχές αντάλλαξαν χέρια, αριθμός ρεκόρ για την εποχή, και οι μετοχές έχασαν το ένα τρίτο της αξίας τους.

Ακολούθησαν η «Μαύρη Δευτέρα» και η «Μαύρη Τρίτη», κατά την οποία κινήθηκαν 16 εκατ. μετοχές, η αξία των οποίων άρχισε να πέφτει κατακόρυφα, και το χρηματιστήριο κατέρρευσε. Χιλιάδες τράπεζες που είχαν επενδύσει τις καταθέσεις των πελατών τους σε μετοχές κατέληξαν να χρεοκοπήσουν. Παράλληλα η αδυναμία των ευρωπαϊκών χωρών να ανταποκριθούν στα χρέη τους προς τις Η.Π.Α., καθώς και η απόσυρση των αμερικανικών κεφαλαίων από την Ευρώπη επιδείνωσαν περισσότερο την κατάσταση, καθιστώντας την κρίση αυτή παγκόσμια. Οι επιπτώσεις του «κραχ» του '29 στις Η.Π.Α. ήταν δραματικές καθώς έμειναν άνεργοι περίπου 12 εκατ. άνθρωποι, πτωχέυσαν 1600 τράπεζες και άλλες 20000 επιχειρήσεις, ενώ μέσα στον πρώτο χρόνο σημειώθηκαν και 23000 αυτοκτονίες.

Η πτώση του χρηματιστηρίου συνεχίστηκε με σταθερό ρυθμό για χρόνια και οι μετοχές έχασαν έως και το 90% της αξίας τους. Συγκεκριμένα, από τον Οκτώβρη του 1929 μέχρι και τον Ιούλη του 1932 ο βιομηχανικός δείκτης Dow Jones έχασε το 89% της αξίας του και χρειάστηκαν 25 χρόνια (έως το 1954) για να επιστρέψει σε επίπεδα προ κρίσεως. Το «κραχ» του 1929 επέσπευσε τη «Μεγάλη Ύφεση», η οποία ξεκίνησε από τις Η.Π.Α., και έπληξε για μία δεκαετία όλες τις βιομηχανοποιημένες χώρες.

Η παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929 ήταν μια κατάσταση διεθνούς ύφεσης με καταστροφικές επιπτώσεις τόσο στον ανεπτυγμένο, όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Μνημονεύεται έως και σήμερα σαν τη μεγαλύτερη οικονομική ύφεση της σύγχρονης ιστορίας και χρησιμοποιείται ως παράδειγμα για τις οδυνηρές επιπτώσεις που μπορεί να έχει μια οικονομική καταστροφή. Το τέρμα της κρίσης στις Η.Π.Α. ταυτίστηκε με το έναυσμα της πολεμικής οικονομίας του Β' Παγκόσμιου Πολέμου γύρω στο 1939.

Πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70

Το πετρέλαιο είναι το ορυκτό υλικό, το αποκαλούμενο και ως «μαύρος χρυσός», που αποτελεί στις μέρες μας τη σπουδαιότερη φυσική πηγή ενέργειας. Είναι ένα υλικό ζωτικής εμπορικοοικονομικής σημασίας και αποτελεί πάντα ένα σημείο έριδας και αντιπαράθεσης μεταξύ των ισχυρών σε παγκόσμιο επίπεδο. Στη σύγχρονη εποχή, όποιος ελέγχει την αγορά του πετρελαίου, ελέγχει μεγάλο μέρος της παγκόσμιας οικονομίας και απολαμβάνει τεράστιο οικονομικό πλούτο. Η ιστορική διαδρομή του πετρελαίου έχει στιγματιστεί από διάφορες εντάσεις στη Μέση

Ανατολή, που είναι η περιοχή του πλανήτη με τη μεγαλύτερη παραγωγή πετρελαίου, και οδήγησαν σε παγκόσμια σοκ και οικονομικές υφέσεις, με δύο σημαντικές πετρελαϊκές κρίσεις, αυτή του αραβικού εμπάργκο πετρελαίου το 1973 και της ιρανικής επανάστασης του 1979.

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1973, όταν τα μέλη του Οργανισμού Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών (ΟΑΠΕΚ), διακήρυξαν εμπάργκο πετρελαίου στις χώρες που υποστήριζαν το Ισραήλ στη διαμάχη του με τη Συρία και την Αίγυπτο, μετά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ. Σε αυτές τις χώρες συμπεριλαμβάνονταν οι Η.Π.Α., οι σύμμαχοί τους στη Δυτική Ευρώπη και η Ιαπωνία.

Το αποτέλεσμα του εμπάργκο ήταν η δραματική άνοδος των τιμών του πετρελαίου, από τα 3 δολάρια το βαρέλι το 1973 στα 14 δολάρια το Μάρτιο του 1974, μία αύξηση περίπου 300%, με άμεσο αντίκτυπο και στις τιμές των άλλων προϊόντων. Διαταράχθηκε έτσι μια μακρά περίοδος σταθερότητας των τιμών, καθώς και των γενικότερων συνθηκών της αγοράς, με σοβαρές αρνητικές συνέπειες, προκαλώντας ένα τεράστιο πλήγμα στην αγορά.

Μια δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, έξι χρόνια μετά, το 1979, ήταν το αποτέλεσμα των ανακατατάξεων και ταραχών της επανάστασης στο Ιράν. Κατά τη διάρκεια της πολιτικής κρίσης, που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1978 μέχρι τις αρχές του 1979, η οποία και οδήγησε στην ανάκτηση της εξουσίας από τον φανατικό ισλαμιστή αρχιερέα Αγιατολάχ Χομεϊνί, οι διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις εναντίον του σάχη του Ιράν, γκρέμισαν τον πετρελαϊκό τομέα. Παρά την επανεκκίνηση των εξαγωγών από το νέο καθεστώς, οι παραδόσεις πετρελαίου ήταν λιγότερες και ασυνεπείς, με αποτέλεσμα να επικρατήσει πανικός και οι τιμές να εκτοξευθούν στα ύψη. Η τιμή του αργού πετρελαίου έφθασε στα 35-40 δολάρια το βαρέλι και προκλήθηκε ύφεση στην οικονομική δραστηριότητα σε όλο τον κόσμο.

Μετά το 1980, ξεκίνησε μια διαρκής πτώση των τιμών του πετρελαίου για έξι συνεχόμενα έτη, με αποτέλεσμα το 1986 να παρατηρείται πλέον μια αισθητή πτώση της τάξεως του 46%, και η οποία ήταν αποτέλεσμα της της μειωμένης ζήτησης και της υπερβολικής παραγωγής, καθώς νέοι εξαγωγείς πετρελαίου, όπως το Μεξικό, η Νιγηρία και η Βενεζουέλα επεκτάθηκαν σημαντικά, ενώ οι Η.Π.Α. και η Ευρώπη εφοδιάζονταν με περισσότερο πετρέλαιο από το Prudhoe Bay και τη Βόρειο

Θάλασσα. Η περίοδος της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης τερματίστηκε στις αρχές του 1986, και στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης και η παγκόσμια ζήτηση για πετρέλαιο και ενέργεια βρέθηκαν ξανά στην κορύφωσή τους.

«Μαύρη Δευτέρα» του 1987

Το χρηματιστηριακό κραχ του 1987, γνωστό και ως «Μαύρη Δευτέρα», ήταν η μεγαλύτερη ημερήσια υποχώρηση του αμερικανικού χρηματιστηρίου. Η διαφορά μεταξύ της «Μαύρης Δευτέρας» και του μεγάλου «κραχ» του '29, ήταν ότι στη δεκαετία του '80 η αμερικανική οικονομία αναπτυσσόταν ενώ στη δεκαετία του '20 συρρικνωνόταν. Το 1986 και 1987 ήταν θριαμβευτικά χρόνια για το χρηματιστήριο και βρισκόταν σε ανοδική πορεία. Ωστόσο, στις 19 Οκτωβρίου του 1987, ημέρα Δευτέρα, ο δείκτης Dow Jones έχασε το 22,6% της αξίας του και 500 δισεκατομμύρια δολάρια εξανεμίστηκαν εν μια ριπή.

Ενώ το χρηματιστήριο είχε καταγράψει μικρές πτώσεις τις προηγούμενες μέρες, τη Δευτέρα, ο δείκτης υποχώρησε ξαφνικά κατά 508 μονάδες και κυριάρχησε πανικός με τους επενδυτές να πουλούν σε πολύ χαμηλές τιμές. Εκείνη η συνεδρίαση έμεινε στην ιστορία ως η «Μαύρη Δευτέρα». Πριν από εκείνη την ημέρα πολλοί επενδυτές ανέμεναν από τις μετοχές τους μόνιμη απόδοση της τάξεως του 15%-20%. Το κραχ όμως τους δίδαξε «χρηματιστηριακό ρεαλισμό» δίνοντας ένα αξέχαστο «μάθημα» στις νέες γενιές επενδυτών.

Η υστερία που εξαπλώθηκε σε όλα τα χρηματιστήρια του κόσμου καλλιεργήθηκε από την τεράστια και αρνητική προβολή, καθώς επιφανείς οικονομολόγοι προέβησαν σε παραλληλισμούς με το μεγάλο «κραχ» του '29 και τα δημοσιεύματα έγκριτων εφημερίδων παρουσίαζαν τις ομοιότητες μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Η πρόβλεψη ότι θα ακολουθούσε μεγάλη ύφεση, όπως αυτή το 1929, διαψεύστηκε, και στην πραγματικότητα οι επενδυτές κάλυψαν τις ζημιές τους σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Κρίση στις «ασιατικές τίγρεις» του 1997

Μέχρι το 1997, οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, γνώριζαν ραγδαία ανάπτυξη και παρουσιάζονταν στο διεθνές οικονομικό στερέωμα ως τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα της παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας,

καθώς θεωρούνταν πρότυπα οικονομικής ευρωστίας. Εξαιτίας της δυναμικής τους, οι οικονομίες των χωρών αυτών, απέκτησαν σύντομα το προσωνύμιο «ασιατικές τίγρεις». Οι επενδύσεις σε αμοιβαία κεφαλαία στις αναδυόμενες ασιατικές αγορές θεωρούνταν από τους χρηματιστές ως η ασφαλέστερη τοποθέτηση χρημάτων για τους πελάτες τους εκείνη την εποχή. Είναι γεγονός πως μόνο κατά το 1996 τα «δυτικά» κεφάλαιο που επενδύθηκαν στη Ν. Κορέα ήταν πάνω από 100 δις δολάρια.

Ωστόσο, τον Ιούλιο του 1997 ξέσπασε μια μεγάλη νομισματική κρίση που προήλθε από την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος της Ταϊλάνδης και γρήγορα έλαβε τα χαρακτηριστικά χρηματοοικονομικής κρίσης, συμπαρασύροντας και τις οικονομίες των υπόλοιπων χωρών της Νοτιοανατολικής Ασίας. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, χωρίς προφανή αιτία, παρά μόνο τη φήμη ότι τα συναλλαγματικά αποθέματα της Ταϊλάνδης δεν επαρκούσαν για την στήριξη του νομίσματός της, οι επενδυτές άρχισαν να ρευστοποιούν ταχύτατα, με αποτέλεσμα την κατάρρευση των εθνικών νομισμάτων των χωρών αυτών. Η επενδυτική «φούσκα» ξεφούσκωσε πολύ εύκολα, με τις τράπεζες να αποσύρουν τις πιστώσεις τους, και την αγορά των ακινήτων να καταρρέει, αποτελώντας το πρώτο θύμα των αντιδράσεων των τραπεζών.

Μέσα σε ένα χρόνο όλα άλλαξαν στη Νοτιοανατολική Ασία. Παρά το μεγάλο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης στις χώρες αυτές, που ξεπερνούσε το 5% πριν από το 1997, η μεγάλη πτώση και η ύφεση ήρθε το 1998. Στην Ινδονησία, μια χώρα που είχε καταφέρει να μειώσει δραστικά τη φτώχεια, το ποσοστό της αυξήθηκε από 11% σε 40%. Η Νότια Κορέα, νεόκοπο μέλος του κλαμπ των πλουσίων χωρών την περίοδο εκείνη, χρειάστηκε την βοήθεια του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και τη λήψη δανείων από αυτό. Ένα χρόνο μετά την ασιατική κρίση, τα εθνικά νομίσματα των περισσότερων «ασιατικών τίγρεων» είχαν χάσει από 30% ως 70% της αξίας τους (Βαρουφάκης, 2011).

Η φούσκα των «dot.com» (μετοχών υψηλής τεχνολογίας) του 2000

Από το ξεκίνημα της δεκαετίας του '90, η ψηφιακή επανάσταση και η αλματώδης πρόοδος της πληροφορικής έφεραν την ανατολή μιας νέας εποχής, της εποχής της άνθησης του διαδικτύου. Οι νέες τεχνολογίες, οι οποίες βασίστηκαν στη ψηφιοποίηση και χρήση του διαδικτύου, αναπτύχθηκαν ταχύτατα και εκδηλώθηκε

ένα κύμα επενδύσεων σε μετοχές υψηλής τεχνολογίας. Ωστόσο, αυτή η έκρηξη των συναλλαγών έφερε και τα φαινόμενα κερδοσκοπίας.

Οι κερδοσκόποι πόνταραν στην γεωμετρική αύξηση δραστηριοτήτων σχετικών με την τεχνολογία και ειδικότερα με το διαδίκτυο. Οι προοπτικές ανάπτυξης φάνταζαν απεριόριστες, ο αριθμός των χρηστών του διαδικτύου αυξανόταν δραματικά, οι εταιρίες αναγκάζονταν να ακολουθήσουν τα γεγονότα και ξοδέψουν μεγάλα ποσά για τον εξοπλισμό της πληροφορικής και τα δίκτυα. Ο παραλογισμός εκείνης της περιόδου οδήγησε στην ραγδαία υπερτίμηση των μετοχών υψηλής τεχνολογίας, καθώς οι εταιρίες τεχνολογίας εύρισκαν πηγές χρηματοδότησης χωρίς κόπο, από τις τράπεζες και τους επενδυτικούς οργανισμούς, έως και τους απλούς επενδυτές που μανιωδώς τις μετοχές τους, παρακινούμενοι και από τα ενθαρρυντικά δημοσιεύματα των Μ.Μ.Ε.

Η χρηματιστηριακή αξία των εταιριών νέων τεχνολογιών ξέφυγε εντελώς από την πραγματική τους αξία. Το 1999, και μόνο μέσα σε ένα έτος, ο δείκτης μετοχών υψηλής τεχνολογίας Nasdaq σημείωσε άνοδο 85,6%. Έτσι, μέσα σε λίγα χρόνια, διογκώθηκε μια τεράστια φούσκα, η «φούσκα του διαδικτύου», ή αλλιώς «φούσκα dot.com». Στην κορύφωση αυτού του χρηματιστηριακού παραλογισμού, τον Ιανουάριο του 2000, η AOL προχώρησε στην εξαγορά του ομίλου Time Warner με το ποσό των 200 δις δολαρίων.

Η φούσκα έσκασε νομοτελειακά, τον Μάρτιο του 2001, όταν ο δείκτης Nasdaq βυθίστηκε στα τάρταρα, ο Dow Jones υποχώρησε κατά 38% και το 75% των εταιριών νέων τεχνολογιών εξαφανίστηκε από τον χάρτη. Μέχρι τον Οκτώβριο του 2002, ο δείκτης Nasdaq είχε δεχθεί απώλεια της τάξεως του 78% της αξίας του. Η αμερικανική οικονομία προσγειώθηκε απότομα, οι επενδύσεις «πάγωσαν», και το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου επιδείνωσε ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Οι δυσμενείς συνέπειες της κρίσης αντιμετωπίστηκαν από την έγκαιρη παρέμβαση της FED και τη διαδοχική μείωση των επιτοκίων που συνέβαλαν στη γρήγορη ανάκαμψη της αμερικανικής οικονομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

2. Παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση

Η παγκόσμια οικονομία, μέχρι τις αρχές του 2007, απολάμβανε ένα περιβάλλον υπέρμετρης αισιοδοξίας και ευφορίας. Μάλιστα, ο O' Neill (2011) χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή ως την εποχή της «υπέρτατης ευδαιμονίας». Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως, κατά τη διάρκεια των ετών 2002-2007, η μέση παγκόσμια ανάπτυξη βρέθηκε στο υψηλότερο σημείο των τελευταίων 40 χρόνων (Χαρδούβελης, 2011a).

Μια περίοδος που αποτελεί την εποχή της κυριαρχίας των αγορών χρήματος και κεφαλαίου, σε συνθήκες υπέρμετρης αισιοδοξίας και εφησυχασμού, όπου οι υπερβολές φαίνονταν απολύτως φυσιολογικές, η εποπτεία των αρχών ήταν από χαλαρή έως ανύπαρκτη, η κρατική παρέμβαση ελάχιστη και η διαφάνεια περιορισμένη, τα ρίσκα που αναλαμβάνονταν από τον χρηματοοικονομικό τομέα ήταν μεγάλα, με ανεπαρκή αντίληψη για τους κινδύνους και αστρονομικές αμοιβές στελεχών, και με ευρεία αποσύνδεση των χρηματιστηριακών αξιών από την αύξηση της παραγωγικότητας. Η προσγείωση στην πραγματικότητα ήρθε απότομα, με την έναρξη της κρίσης το 2007, έχοντας ως αφετηρία την αγορά στεγαστικών δανείων χαμηλής πιστοληπτικής αξιολόγησης (subprime loans) στις Η.Π.Α. (Calomiris, 2011).

Σήμερα, το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα διέρχεται τη χειρότερη κρίση μετά το «κραχ» και τη μεγάλη ύφεση του 1929. Ολόκληρος ο πλανήτης αντιμετωπίζει τις συνέπειες μιας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, με γενικευμένη οικονομική ύφεση, η οποία οφείλεται στη χρηματοπιστωτική κρίση που εκδηλώθηκε αρχικά στις Η.Π.Α., εξαιτίας της αδυναμίας ελέγχου χορήγησης ενυπόθηκων δανείων χαμηλής πιστοληπτικής αξιολόγησης.

Ένας μεγάλος αριθμός δάνειων δόθηκαν σε αφερέγγυους δανειολήπτες χαμηλών εισοδημάτων χωρίς αυτοί να καταφέρουν στην πορεία να τα αποπληρώσουν. Το μέγεθος της αγοράς των στεγαστικών δανείων στις Η.Π.Α., το οποίο ανέρχεται σε 12 τρις δολάρια, εκ των οποίων το 75% είναι τιτλοποιημένα, είναι υπεύθυνο για τις τεράστιες συνέπειες της κρίσης, που ακολούθησε με την κατάρρευσή τους, καθώς είναι χαρακτηριστικό πως τον Αύγουστο του 2008, σχεδόν

το 10% αυτών των στεγαστικών δανείων βρισκόταν σε μια κατάσταση καθυστέρησης πληρωμών ή σε διαδικασία του πλειστηριασμού.

Έτσι, ξεκινώντας με το σπάσιμο της φούσκας των ακινήτων και τη χρεοκοπία ενός τεράστιου αριθμού στεγαστικών δανείων κυμαινόμενου επιτοκίου, το πρόβλημα μεταφέρθηκε γρήγορα στην αγορά των εταιρικών ομολόγων μειωμένης εξασφάλισης που είχαν εκδοθεί για τη χρηματοδότηση των τιτλοποιημένων στεγαστικών δανείων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, από το φθινόπωρο του 2008, να ξεκινήσει ένα μαζικό κύμα από καταρρεύσεις, συγχωνεύσεις και κρατικοποιήσεις. Η κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers, δημιούργησε επιπρόσθετο πανικό και επιδείνωσε τη σοβαρή διάβρωση της εμπιστοσύνης στις χρηματοπιστωτικές αγορές, χειροτερεύοντας περισσότερο την κατάσταση και αποτελώντας μια πρόσθετη πηγή της κρίσης, η οποία μετεξελίχθηκε σε μια παγκόσμια οικονομική κρίση, σε ένα περιβάλλον πολύ στενά συνδεδεμένων οικονομιών, προκαλώντας παράλληλα σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα στις περισσότερες χώρες του κόσμου με εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις για όλες τις οικονομίες του πλανήτη.

Ο νομπελίστας Paul Krugman (2009) αναφέρει πως όλες οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις εμφανίζουν ομοιότητες, ωστόσο, η κρίση του 2008 αποτελεί μια σύνθεση χαρακτηριστικών από διάφορες κρίσεις που έχουμε δει και στο παρελθόν. Τέτοια χαρακτηριστικά όπως: η φούσκα στον στεγαστικό τομέα της Ιαπωνίας, που συνέβη στα τέλη της δεκαετίας του 1980, και οδήγησε σε ένα κύμα τραπεζικών αναλήψεων, με επίπεδα συγκρίσιμα εκείνων της δεκαετίας του 1930· η παγίδα ρευστότητας στις Η.Π.Α. που θυμίζει επίσης την περίπτωση της Ιαπωνίας· καθώς και η διακοπή των διεθνών κεφαλαιακών ροών και το κύμα νομισματικών κρίσεων που θυμίζουν τα συμβάντα της Ασίας στο τέλος της δεκαετίας του 1990.

2.1. Τα αίτια της κρίσης

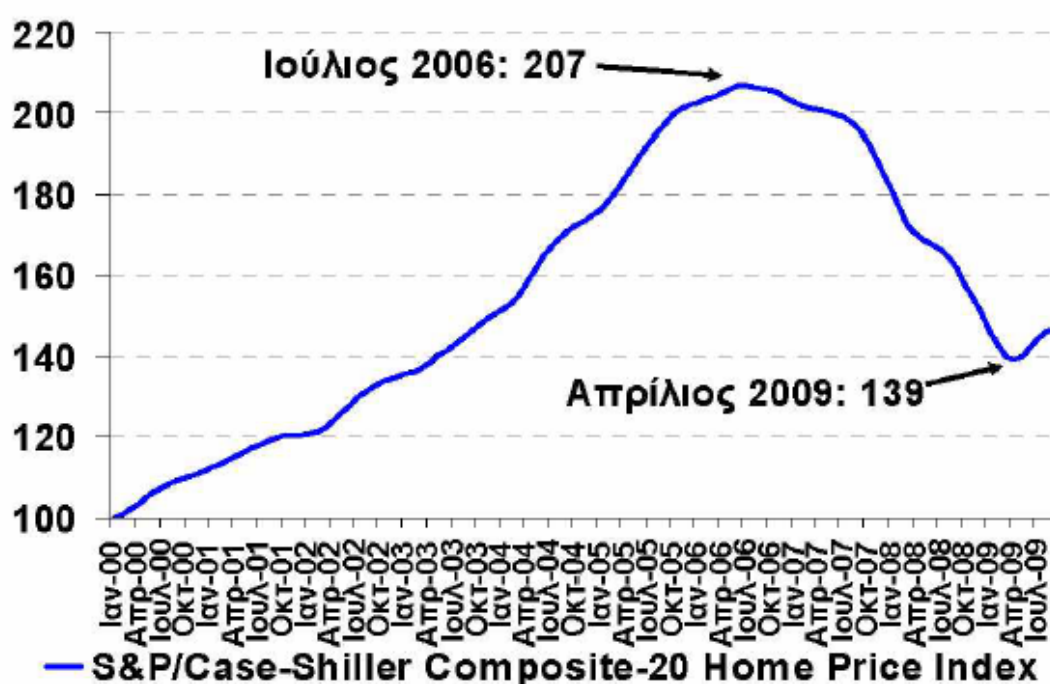
Η χρηματοοικονομική κρίση προήλθε από συνδυασμό παραγόντων και δεν μπορεί να αποδοθεί σε μία μοναδική αιτία. Σύμφωνα με πολλούς αναλυτές (Crouch, 2009; Krugman, 2009; Mizen, 2008), οι οποίοι αναζητούν τα βαθύτερα αίτια της κρίσης, ο πυρήνας της χρηματοοικονομικής κρίσης ήταν το «σκιώδες τραπεζικό σύστημα», το οποίο είχε εξαπλωθεί και ανταγωνιζόταν ή ακόμη υποσκελίζει το συμβατικό τραπεζικό σύστημα ως προς τη βαρύτητα τους στην οικονομία.

Το ισχύον ρυθμιστικό πλαίσιο των χρηματοπιστωτικών αγορών λειτουργούσε με τη λογική της «δημιουργίας προς διάθεση» (originate to distribute), και με τρόπο τέτοιο, ώστε στις τράπεζες δινόταν το κίνητρο να ομαδοποιούν και να τιτλοποιούν (securitization) μεμονωμένα δάνεια τα οποία διέθεταν στους επενδυτές. Ένα πλαίσιο λειτουργίας της χρηματοπιστωτικής αγοράς ξεπερασμένο, το οποίο όμως οι εποπτικές αρχές άργησαν να αντιληφθούν ή απλά δεν επέδειξαν τη δέουσα προσοχή στην παραβίασή του (Calomiris, 2011).

Σύμφωνα με τις αναλύσεις του Γκίκα Χαρδούβελη (2009a; 2011a), αναζητώντας τα βαθύτερα αίτια της κρίσης πέρα από τον περιορισμένο χρηματοοικονομικό χώρο, οι αναλυτές αρχικά σημειώνουν τις ανισορροπίες των παγκόσμιων οικονομιών οι οποίες οδήγησαν σε στρεβλώσεις επιτοκίων. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι παρακάτω παράγοντες:

1) Οι διεθνές ανισορροπίες μεταξύ των χωρών σχετικά με την εσωτερική τους αποταμίευση και επένδυση (Caballero & Krishnamurthy, 2009; Jagannathan et. al., 2013; Obstfeld and Rogoff, 2009; Portes, 2009). Τέτοιες ανισορροπίες εκδηλώθηκαν με τα υψηλά ελλείμματα στις συναλλαγές των Η.Π.Α. και τα υψηλά πλεονάσματα των χωρών της Ασίας, και ιδιαιτέρως της Κίνας. Η Κίνα, τα τελευταία 30 χρόνια, πετυχαίνοντας μια εξαιρετική οικονομική ανάπτυξη, κυρίως μέσω των εξαγωγών της βιομηχανίας της προς τις Η.Π.Α., οδήγησε το εμπορικό της ισοζύγιο σε τεράστια πλεονάσματα. Η τοποθέτηση αυτών των πλεονασμάτων στα Αμερικάνικα ομόλογα και γενικότερα η στήριξη του δολαρίου μέσω των επενδύσεων της, το διατήρησαν σε σχετικά υψηλά επίπεδα, οδηγώντας στην ενίσχυση της ρευστότητας και του δανεισμού στις Η.Π.Α., με χαμηλά πραγματικά επιτόκια, αλλά και στη συγκράτηση του πληθωρισμού. Οι χρηματοοικονομικοί οργανισμοί ανταποκρινόμενοι σε αυτή τη μαζική εισροή κεφαλαίων, εφευρίσκοντας ολοένα και πιο εξωτικά χρηματοοικονομικά εργαλεία, προχωρούσαν την όλη διαδικασία της χρηματιστηριοποίησης και συνέβαλαν σε μια ανοδική τάση της οικονομίας. Όμως, μια οικονομία που στην πραγματικότητα ήταν στάσιμη, χωρίς πραγματικές παραγωγικές δυνατότητες, και όπου τα χαμηλά πραγματικά επιτόκια έδωσαν περισσότερη ώθηση σε υπάρχουσες ανισορροπίες του χρηματοοικονομικού τομέα, όπως η φούσκα των ακινήτων και το κυνήγι των υψηλών αποδόσεων.

2) Η φούσκα των ακινήτων στις Η.Π.Α. αποτέλεσε σημαντική γενεσιουργό αιτία της οικονομικής κρίσης. Οι τιμές των ακινήτων απολάμβαναν μια διαρκή ανοδική πορεία, η οποία αφέθηκε ελεύθερη να εξαπλωθεί παρά τους όποιους προβληματισμούς (Χαρδούβελης, 2009b). Μάλιστα αυτή η άνοδος στις τιμές των ακινήτων δικαιολογούταν από κάποιους οικονομικούς αναλυτές ως αναβάθμιση της ποιότητας τους (McCarthy & Peach, 2004). Στα μέσα του 2006 οι τιμές των κατοικιών έφθασαν στο απόγειο τους και από τη στιγμή εκείνη ξεκίνησε η πτώση τους. Μια πτώση που διήρκησε για περίπου τρία χρόνια και σταμάτησε στα μέσα του 2009 (Διάγραμμα 1), όταν και οι τιμές άρχισαν να σταθεροποιούνται.

Διάγραμμα 1. Η πορεία των τιμών των κατοικιών στις Η.Π.Α. (Πηγή: Bloomberg. Σημείωση: Δείκτης ονομαστικών τιμών κατοικιών των Case & Shiller με βάση το 100 τον Ιανουάριο 2000. Ο δείκτης S&P/Case-Shiller-20 χρησιμοποιεί τη μέθοδο των «επαναλαμβανόμενων πωλήσεων», κατά την οποία χρησιμοποιούνται δεδομένα για κατοικίες που έχουν αποτελέσει αντικείμενο αγοροπωλησίας τουλάχιστον 2 φορές. Έχει μηνιαία συχνότητα, καλύπτει γεωγραφικά 20 μητροπολιτικές περιοχές των ΗΠΑ και τα στοιχεία συλλέγονται από γραφεία εκτιμητών).

Αυτή η πτώση στις τιμές των κατοικιών οδήγησε αναπόφευκτα σε καθυστερήσεις στις πληρωμές των δόσεων προς τις τράπεζες. Μάλιστα, ορισμένα νοικοκυριά αντιλαμβανόμενα ότι η αξία του σπιτιού βρισκόταν χαμηλότερα από την αξία δανείου τους, θεωρούσαν περισσότερο συμφέρον να παραδώσουν το σπίτι τους στην τράπεζα. Τα ανεξόφλητα δάνεια και η χρεοκοπία των οφειλετών, αναμενόμενα οδήγησε σε μειωμένες εισροές στα ταμεία των τιτλοποιημένων δανείων. Στη δημιουργία της αρχικής φούσκας των ακινήτων στις Η.Π.Α. συνέβαλλε η ραγδαία

αύξηση των δανείων μειωμένης εξασφάλισης (subprime) χωρίς να επιδεικνύεται η ανάλογη τραπεζική εγκράτεια και ο έλεγχος για τον πιστωτικό κίνδυνο (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. ΗΠΑ - Η πορεία των τιτλοποιήσεων στεγαστικών δανείων (Πηγή: Securities Industry and Financial Markets Association, US Census Bureau, EFG Eurobank Research).

	Σύνολο Στεγαστικών Δανείων (δισ. \$)	Τιτλοποιημένα Στεγαστικά Δάνεια / Σύνολο Στεγαστικών Δανείων (%)
1980	1,458	12%
1985	2,368	25%
1990	3,781	35%
1995	4,525	52%
2000	6,754	53%
2005	12,065	60%
2007	14,529	63%
2008	14,616	62%
3^ο τρίμηνο 2009	14,419	64%

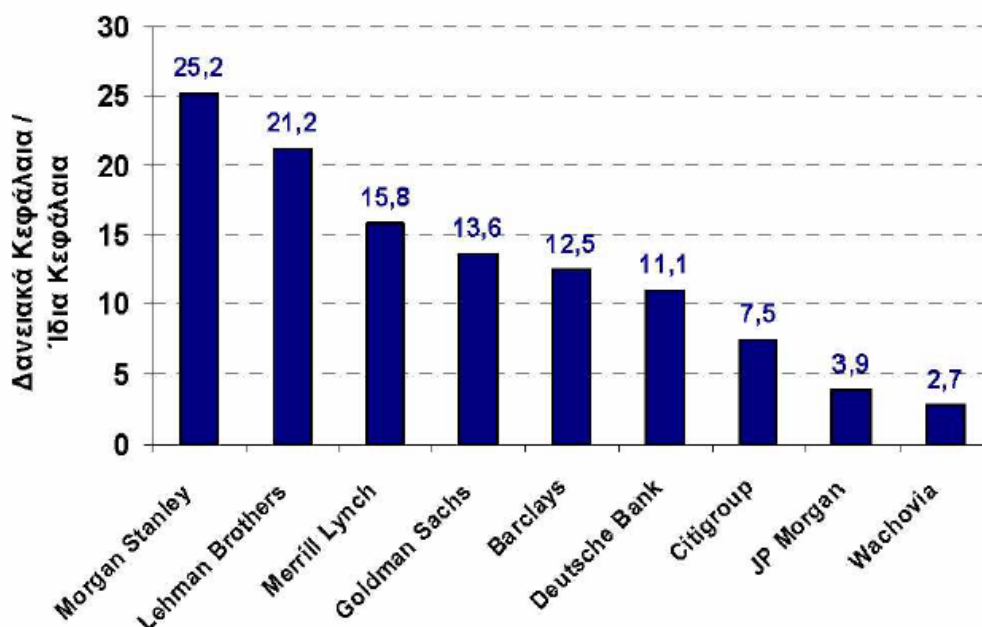
3) Το δόγμα της αποτελεσματικής αγοράς και των ορθολογικών προσδοκιών σε συνδυασμό με τα χαμηλά επιτόκια εκείνης της εποχής οδήγησε σε ακραίες συμπεριφορές και συνέβαλλε σημαντικά στην κρίση. Επικράτησε μια κερδοσκοπική κουλτούρα με ριψοκίνδυνες επενδύσεις χωρίς παράλληλα να αξιολογείται ο κίνδυνος τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πολύπλοκες και αδιαφανείς μορφές των τιτλοποιήσεων της δεκαετίας του 2000, όπως τα CDOs, CDOs στο τετράγωνο, κ.ά. Επίσης, οι εποπτικές αρχές των Η.Π.Α. κινήθηκαν σε αυτό το πνεύμα της αποτελεσματικότητας των αγορών για μεγάλο χρονικό διάστημα και σταδιακά κατήργησαν πολλούς από τους περιοριστικούς όρους του παρελθόντος.

4) Η ενδογενής γένεση ρίσκων, αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα της τρέχουσας συστημικής κρίσης, καθώς επίσης θα επηρεάσει και το μέλλον της εποπτείας του χρηματοοικονομικού χώρου. Προηγουμένως, οι εποπτικές αρχές επέμεναν στον περιορισμό του κινδύνου ανά χρηματοπιστωτικό ίδρυμα ή χρηματοοικονομικό προϊόν, μια τακτική που κρίνεται ανεπαρκής. Όμως, για ένα ασφαλές σύστημα δεν αποτελεί αναγκαστική συνθήκη η επιμέρους ασφάλεια των

συστατικών του, αλλά απαιτείται αξιολόγηση του κινδύνου στο σύνολο του χρηματοοικονομικού συστήματος.

5) Η υψηλή μόχλευση υπήρξε επίσης σημαντικός παράγοντας της δημιουργίας της κρίσης. Εκτός από την υψηλή μόχλευση των νοικοκυριών, που αναφέρθηκε προηγουμένως και εν μέρει ήταν υπεύθυνη για τη μεγάλη άνοδο των τιμών των κατοικιών, οι επενδυτικές τράπεζες στις Η.Π.Α. εφάρμοσαν υψηλή μόχλευση και αλλού (Διάγραμμα 2). Αυτή η υψηλή μόχλευση, και μάλιστα με βραχυχρόνιο δανεισμό, ήταν η αιτία που η κρίση μεταδόθηκε ταχύτατα, από την αγορά των δανείων μειωμένης εξασφάλισης (subprime) στις αγορές πολλών άλλων περιουσιακών στοιχείων. Ως υψηλή μόχλευση λογίζεται η χρησιμοποίηση μεγάλων δανειακών κεφαλαίων με σκοπό την απόδοση των ίδιων κεφαλαίων ενός χρηματοοικονομικού ιδρύματος. Ωστόσο, το πρόβλημα ξεκινά όταν τα κεφάλαια αυτά είναι ελάχιστα, ο δανεισμός υψηλός και η απόδοση του ενεργητικού είναι μικρότερη από το κόστος των δανειακών κεφαλαίων.

Δανεισμός / Μετοχικό Κεφάλαιο (πριν την κρίση - τέλος 2006)

Διάγραμμα 2. Η υψηλή μόχλευση (Πηγή: Bloomberg).

Την εποχή εκείνη οι επενδύσεις χρηματοδοτούνταν κυρίως από βραχυχρόνιο δανεισμό. Έτσι λοιπόν, όταν συνέβη η πτώση στις τιμές των περιουσιακών στοιχείων στα οποία είχαν επενδύσει οι επενδυτικές τράπεζες, οι αγορές αντιλαμβανόμενες τις

κεφαλαιακές απώλειες των οφειλετών τραπεζών, δεν προχώρησαν στην ανανέωση της βραχυχρόνιας χρηματοδότησης, ή την έκαναν πολύ δύσκολη, γεγονός που οδήγησε τις επενδυτικές τράπεζες που αδυνατούσαν να καλύψουν τις υποχρεώσεις τους, να προβούν σε ρευστοποιήσεις άλλων αποδοτικών περιουσιακών στοιχείων. Όμως, έτσι οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων πιέζονταν ακόμα περισσότερο προς τα κάτω και η διαρκής έλλειψη επαρκών κεφαλαίων είχε μια πολλαπλασιαστική αρνητική επίδραση στο ενεργητικό των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων δημιουργώντας τη λεγόμενη απομόχλευση.

Αυτή η απομόχλευση, δηλαδή η προσπάθειά να διατηρηθεί ο λόγος ιδίων κεφαλαίων προς ενεργητικό σταθερός, όπως ακριβώς επιβάλλεται από τις εποπτικές αρχές, οδήγησε τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να μειώνουν διαρκώς τον παρονομαστή του κλάσματος, δηλαδή το ενεργητικό τους, καθώς δεν μπορούν να αυξήσουν τον αριθμητή, δηλαδή τα ίδια κεφάλαια. Ωστόσο, η μείωση, του παρονομαστή είναι εξ ορισμού πολλαπλάσια της αρχικής μείωσης των κεφαλαίων. Οι τράπεζες αναγκάζονταν να περιορίζουν το μέγεθος του ενεργητικού τους, μέσω πώλησης περιουσιακών στοιχείων από το ενεργητικό τους, όπως είναι τα ομόλογα και οι μετοχές, ή ακόμη και περιορίζοντας την παροχή νέων δανείων. Αυτή η κατάσταση επέκτεινε την κρίση και η άρνηση του νέου δανεισμού την μετέφερε στην πραγματική οικονομία.

2.2 Τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειες της κρίσης

Η τρέχουσα κρίση παρουσιάζει μια πολύ ασυνήθιστη φύση καθώς εμφανίστηκε μέσα σε ένα περιβάλλον το οποίο προέρχεται από σημαντική οικονομική ανάπτυξη έξι χρόνων και άλλη μια δεκαετία υψηλής σταθερότητας (Μερτζάνης, 2008). Μια κρίση που ξεκίνησε ως χρηματοοικονομική ανωμαλία και σύντομα μετατράπηκε σε παγκόσμια κρίση με βαθιά οικονομική ύφεση. Αποκαλύφθηκαν γρήγορα οι σημαντικές αδυναμίες στο εσωτερικό των μεγάλων οικονομικών οργανισμών και κρατών, που βασίζονταν κυρίως σε ένα συνδυασμό χρέους και μόχλευσης, του χρηματοοικονομικού πολλαπλασιασμού και της τιτλοποίησης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ανισορροπίες σε σημαντικούς οικονομικούς τομείς όπως το εμπόριο, οι επενδύσεις και η καταναλωτική ισχύς (Morgan, 2009).

Οι περισσότερες χρηματοπιστωτικές κρίσεις του παρελθόντος έχουν συνδεθεί με την αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων προς τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, τον πανικό της απόσυρσης των καταθέσεων και τις σημαντικές κεφαλαιακές απώλειες των χρηματοοικονομικών οργανισμών από χορηγηθείσες πιστώσεις. Η τρέχουσα κρίση, παρόλη την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού μη εξυπηρετούμενων δανείων ανάμεσα σε ένα υπερβολικά μεγάλο σύνολο από χορηγηθέντα, δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα αυτών των αφερέγγυων τραπεζικών δανείων, χαρακτηρίζοντας περισσότερο την αδυναμία εκπλήρωσης των συγκεκριμένων υποχρεώσεων ως το σύμπτωμα και όχι την αιτία της. Ωστόσο, η κρίση προέκυψε από τον τρόπο που τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα διαχειρίζονταν τα κεφάλαιά τους, σε πολύ ριψοκίνδυνα επενδυτικά χαρτοφυλάκια ως συνέπεια των κινήτρων της ελεύθερης αγοράς, και είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες στην σταθερότητα του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος (Μερτζάνης, 2008).

Το αξιοσημείωτο είναι πως στην περίπτωση της κρίσης των ακινήτων, υπέφεραν οι τράπεζες και τα κερδοσκοπικά hedge funds, που αγόραζαν χρέη για ακίνητη περιουσία από τις τράπεζες έκδοσης των δανείων. Έτσι, ενώ στις συνήθεις χρηματιστηριακές κρίσεις χαμένοι είναι οι μικροεπενδυτές που έχουν αποθέσει τις οικονομίες τους σε μετοχές φούσκες, τη φορά αυτή είναι αξιοσημείωτος ο ρόλος των τραπεζών, καθώς κυρίως επλήγησαν οι τράπεζες που χρηματοδοτούσαν την αγορά υπερτιμημένων ακινήτων και τις καταναλωτικές δαπάνες των ιδιοκτητών κατοικίας.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα τριών αλληλεξαρτώμενων κρίσεων, της χρηματοπιστωτικής κρίσης, της κρίσης ρευστότητας και της κρίσης στην πραγματική οικονομία (Marek, 2010). Για πρώτη φορά στην σύγχρονη εποχή, και έπειτα από την μεγάλη ύφεση του '29, το παγκόσμιο χρηματοοικονομικό σύστημα έφτασε κοντά στην κατάρρευση. Η οικονομική κρίση επηρέασε αρνητικά, κυρίως το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, το διεθνές εμπόριο, καθώς και την εν γένει δημιουργία πλούτου. Οι επιπτώσεις της κρίσης στο τραπεζικό σύστημα και στις επιχειρήσεις ήταν δραματικές, και πέραν των ζημιών που κατέγραψε το τραπεζικό σύστημα, περιλαμβάνουν επίσης σημαντική μείωση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στην ΕΕ. Η γρήγορη μεταφορά της στην πραγματική παγκόσμια οικονομία προκάλεσε μεγάλη ύφεση και ανεργία.

Συνοπτικά οι κυριότερες συνέπειες της κρίσης ήταν οι εξής:

- Μείωση του ΑΕΠ, ή ακόμη και καταγραφή αρνητικού ΑΕΠ, σε πολλές χώρες.
- Αύξηση του κόστους δανειοδότησης για τα υπερχρεωμένα κράτη με υπερβολικά υψηλά επιτόκια λόγω της οικονομικής αστάθειας και αβεβαιότητας, σημαντική μείωση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης με ταυτόχρονη μείωση της ανταγωνιστικότητας και παράλληλη αύξηση του δημοσίου χρέους.
- Ελαχιστοποίηση των παρεχόμενων δανείων, με παράλληλη αυστηροποίηση των προϋποθέσεων και των διαδικασιών για τις νέες χορηγούμενες πιστώσεις, από τις τράπεζες προς επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Μείωση της ρευστότητας και κατάρρευση της αγοράς. Επιβράδυνση της ανάπτυξης και οικονομική συρρίκνωση.
- Χρεοκοπία μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων, βαθιά ύφεση στο χώρο του εμπορίου, επιπλέον αύξηση της ανεργίας, μείωση του εισοδήματος και της αγοραστικής δύναμης, μείωση των φορολογικών και ασφαλιστικών εισφορών, μείωση των κρατικών εσόδων, καλλιέργεια ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και μείωση των δημοσιονομικών περιθωρίων με δυσμενή αποτελέσματα για την οικονομία πολλών χωρών.
- Μειωμένη ικανότητα να διατηρηθούν τα κοινωνικά δίκτυα ασφαλείας και η παροχή άλλων κοινωνικών υπηρεσιών, όπως η υγεία και η εκπαίδευση.
- Σημαντική αύξηση της ανεργίας στις περισσότερες χώρες του πλανήτη με εκρηκτικές διαστάσεις σε πολλές από αυτές.
- Αύξηση της φτώχειας και των οικονομικών ανισοτήτων, υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, ανισοτιμία στις συνθήκες κοινωνικής προστασίας και υγείας, έξαρση των ψυχικών ασθενειών και των αυτοκτονιών. Οικονομική κρίση που εξελίσσεται σε μια βαθιά ανθρωπιστική κρίση.
- Αύξηση της μετανάστευσης, κυρίως της νεανικής, με δυναμική έκρηξη του φαινομένου της διαρροής του επιστημονικού δυναμικού (brain drain) προς το εξωτερικό και τις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες.

2.3 Μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης

Σύμφωνα με το Χαρδούβελι (2009a), η κρίση αιφνιδίασε τις κυβερνήσεις, τις κεντρικές τράπεζες, τους διεθνείς οργανισμούς, καθώς ακόμα περισσότερο την επιστημονική κοινότητα. Όμως, οι Αρχές, έχοντας ως εχέγγυο την πρότερη γνώση και την εμπειρία της Μεγάλης Ύφεσης του '29, αντέδρασαν άμεσα και συντονισμένα, και οι παρεμβάσεις τους οδήγησαν στην αποφυγή εφιαλτικών σεναρίων ολοκληρωτικής κατάρρευσης του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος και της παγκόσμιας οικονομίας. Συνοπτικά οι σημαντικότερες δράσεις ήταν οι εξής:

❖ Πολιτική επιτοκίων

Οι κεντρικές τράπεζες προέβησαν σε συντονισμένες μειώσεις επιτοκίων και ενέσεις ρευστότητας. Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των Η.Π.Α. (FED) μείωσε το βασικό της επιτόκιο από 5,25% (Σεπτέμβριος 2007) στο 0-0,25% (Δεκέμβριος 2008), και αυτή ήταν η πρώτη φορά που η FED θέτει ως στόχο για το βασικό της επιτόκιο ένα εύρος παρά ένα συγκεκριμένο νούμερο. Η ΕΚΤ, λόγω του περιορισμού που προκύπτει από την βασική της αποστολή, δηλαδή την διατήρηση χαμηλού πληθωρισμού, ήταν πολύ πιο διστακτική στη μείωση των επιτοκίων, ξεκινώντας μόλις τον Οκτώβριο του 2008 να τα μειώνει από το 4,25% στο 1% (Ιούνιος 2009).

❖ Καινοτομίες στη νομισματική πολιτική και νέες πολιτικές παροχής ρευστότητας

Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των Η.Π.Α., πέρα από το εργαλείο των επιτοκίων, προχώρησε και σε άλλες κινήσεις, με τη λήψη μη συμβατικών μέτρων, τα οποία ονομάστηκαν «μέτρα ποσοτικής και ποιοτικής χαλάρωσης» (“quantitative and qualitative easing”). Συγκεκριμένα, διοχέτευσε ρευστότητα στο χρηματοπιστωτικό σύστημα δια της αγοράς κρατικών ομολόγων και άλλων ομολόγων ή γραμματίων, ενώ παράλληλα ξεκίνησε τον δανεισμό με ενέχυρο ευρείας κλίμακας και όχι μόνο ομολόγων του κράτους, με αποτέλεσμα αυτή η παροχή άφθονης ρευστότητας από τη FED να υπερδιπλασιάσει το ύψος του ενεργητικού της, για το χρονικό διάστημα από το Σεπτέμβριο του 2008 έως σήμερα.

Η ΕΚΤ αποδείχτηκε πολύ πιο συντηρητική και παρά το γεγονός πως αναγκάστηκε επίσης να καταφύγει σε μη συμβατικά μέτρα νομισματικής πολιτικής,

για τη διοχέτευση ρευστότητας στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, το δικό της ενεργητικό αυξήθηκε πολύ λιγότερο από το αντίστοιχο της FED.

❖ Εγγυήσεις για τη διάσωση του χρηματοοικονομικού συστήματος

Για την προστασία της σταθερότητας ενός χρηματοπιστωτικού συστήματος πολύ σημαντική είναι η ύπαρξη ενός συστήματος εγγύησης των καταθέσεων. Χωρίς αυτό, οι φερέγγυες τράπεζες με υψηλή κεφαλαιακή επάρκεια, μπορεί επίσης να αντιμετωπίσουν προβλήματα, με τον γενικευμένο πανικό των επενδυτών σε μια εποχή με χαμηλή ρευστότητα. Οι τράπεζες δανείζουν τα χρήματα των καταθετών, με προοπτική αποπληρωμής του χρέους σε μεγάλα χρονικά διαστήματα, ενώ ο καταθέτης μπορεί να αποσύρει την κατάθεση ανά πάσα στιγμή.

Η εγγύηση στις καταθέσεις καθησυχάζει τους καταθέτες ώστε να μην σπεύδουν σε αποσύρσεις καταθέσεων, σε μια περίοδο που νιώθουν ότι οι καταθέσεις τους δεν είναι ασφαλείς και σπεύδουν μαζικά να τις αποσύρουν, ώστε το σύστημα να παραμένει λειτουργικό και οι τράπεζες να διαθέτουν ένα μαξιλάρι ρευστότητας. Ένα από τα πρώτα μέληματα των κυβερνήσεων, την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης, ήταν η αύξηση του ελάχιστου ποσού της εγγύησης των καταθέσεων, ώστε να αποφευχθεί η εκδήλωση πανικού.

Μια επίσης σημαντική πρωτοβουλία από τις κυβερνήσεις ήταν και η ενεργοποίηση πακέτων διάσωσης και ενίσχυσης των εγχωρίων τραπεζών, ενώ παράλληλα σε αρκετές χώρες, κρίθηκε αναγκαία ακόμα και η κρατικοποίηση χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, έστω και σε ένα ποσοστό. Σε αυτά τα πακέτα διάσωσης περιλαμβάνονται αυξήσεις κεφαλαίου, αγορές στοιχείων του ενεργητικού και εγγυήσεις χρέους.

❖ Δημοσιονομικά πακέτα στήριξης της οικονομίας

Στο τέλος του 2008, υιοθετήθηκαν, από πολλές κυβερνήσεις, επιπλέον δημοσιονομικά πακέτα στήριξης των οικονομιών τους. Ωστόσο, πολλοί αναλυτές, εν μέσω κρίσης, ισχυρίζονταν ότι τα δημοσιονομικά μέτρα ήταν ανεπαρκή, δεν θα σταματούσαν την κρίση και θα δώσουν περισσότερα επιχειρήματα σε όσους αντιδρούν στις κρατικές παρεμβάσεις, καθώς αυξάνουν τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Παρόλα αυτά, η δημοσιονομική πολιτική παραμένει το σημαντικότερο

εργαλείο αναζωπύρωσης των οικονομιών κάτω από συνθήκες σαν τις σημερινές και ιδίως σε περιόδους με δυσλειτουργίες στο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Όμως, οι δημοσιονομικές πολιτικές έχουν και κόστος, δημιουργώντας με τη σειρά τους νέους κινδύνους, καθώς τα συνεχώς διογκούμενα δημοσιονομικά χρέη είναι πιθανό να ξεφύγουν εκτός ελέγχου και η μελλοντική τους εξυπηρέτηση, ειδικότερα σε ένα διεθνές περιβάλλον χαμηλής ανάπτυξης, θα επιβαρύνει τις μελλοντικές αναπτυξιακές δυνατότητες. Έτσι, υπάρχει ο φόβος για τη μελλοντική αναζωπύρωση του πληθωρισμού, αφού η νομισματική και δημοσιονομική επέκταση είναι δύσκολο να αναστραφούν.

❖ Ο νέος ρόλος των G-20 και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ)

Η αντιμετώπιση της κρίσης απαιτούσε διεθνή συντονισμό και πολύ σύντομα το ρόλο του συντονιστή ανέλαβε η G-20, δηλαδή η ομάδα των 19 πολυπληθέστερων κρατών μαζί με την ΕΕ. Σε μια τόσο σημαντική και κυρίως διεθνή κρίση, η ομάδα αυτών των χωρών αποτέλεσε το κυριότερο όργανο διαβούλευσης και συντονισμού των οικονομικών πολιτικών σε διεθνές επίπεδο.

Πάρθηκαν λοιπόν μια σειρά από σημαντικές αποφάσεις, οι οποίες ενίσχυσαν σε μεγάλο βαθμό την εμπιστοσύνη των αγορών και βοήθησαν στην αντιμετώπιση της κρίσης. Αυτές αφορούσαν κυρίως:

1. τον συντονισμό των οικονομικών πολιτικών (δημοσιονομική επέκταση) για τον περιορισμό της κρίσης,
2. την αναδιάρθρωση των χρηματοοικονομικών αγορών,
3. την ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου με αποφυγή μέτρων προστατευτισμού και τη χρηματοδότησή του με \$250 δις,
4. την ενίσχυση του ΔΝΤ ως κύριου μέσου χρηματοδότησης των οικονομιών σε κρίση (επιπλέον πόροι ύψους \$750 δις) και με χαλάρωση των κριτηρίων χρηματοδότησης,

5. την ενίσχυση του ρόλου των αναπτυσσόμενων οικονομιών, ιδίως της Κίνας - αύξηση του αριθμού ψήφων των αναδυόμενων οικονομιών στο ΔΝΤ και τη Παγκόσμια Τράπεζα εις βάρος των ανεπτυγμένων κρατών,
6. την αναπτυξιακή βοήθεια στις φτωχότερες οικονομίες (επιπλέον πόροι \$100 δις),
7. την αναστροφή της τάσης απορύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος, που αναγνωρίστηκε ως βασική αιτία δημιουργία της κρίσης, με αυστηρότερους κανόνες για τα hedge funds και τους οίκους αξιολόγησης,
8. τη δημιουργία του Financial Stability Board (βλέπετε επόμενη ενότητα) για τον διεθνή συντονισμό των προσπαθειών.

Οι αγορές υποδέχτηκαν θετικά τις πολιτικές των G-20, όμως δεν έλειψε και η κριτική που αφορούσε κυρίως σε θέματα εκπροσώπησης του υπόλοιπου κόσμου, ο οποίος με τη σειρά του επηρεάζεται από αυτές τις αποφάσεις. Επίσης, η χαλάρωση των κριτηρίων χρηματοδότησης από το ΔΝΤ, θεωρείται από κάποιους πως ενώ βοηθά στην αντιμετώπιση των κρίσεων, δεν βοηθά στην κατεύθυνση της άσκησης πίεσης για την πραγματοποίηση των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων από τα κράτη που αντιμετωπίζουν προβλήματα.

❖ Προσπάθειες για την απαλοιφή του πανικού, κυρίως στο πρώτο τρίμηνο του 2009

Παρά τα μέτρα που ελήφθησαν παραπάνω, η κρίση κατά τους πρώτους μήνες του 2009 εντάθηκε, και συνέχιζε να υφίσταται ο φόβος κατάρρευσης. Γι' αυτό το λόγο, η αμερικανική κυβέρνηση, προσπαθώντας να τερματίσει τα σενάρια χρεοκοπίας του τραπεζικού συστήματος, δημοσιοποίησε τον Μάιο 2009 τα αποτελέσματα των ασκήσεων προσομοίωσης ακραίων καταστάσεων των αμερικανικών τραπεζών, τα οποία αποδείχτηκαν πολύ σημαντικά για την αποκατάσταση ως ένα βαθμό της εμπιστοσύνης στο τραπεζικό σύστημα.

Στην προσομοίωση, όπου συμμετείχαν 19 αμερικανικές τράπεζες που στο τέλος του 2008 κατέγραφαν ενεργητικό άνω των 100 δις δολάρια και το συνολικό ενεργητικό τους ήταν περίπου 10 τρις δολάρια, ποσό που αντιπροσωπεύει το 70% του τραπεζικού τομέα των Η.Π.Α., χρησιμοποιήθηκαν δύο σενάρια κάτω από τα οποία οι τράπεζες εκτίμησαν τις απώλειες στην αξία των στοιχείων του ενεργητικού τους και τα έσοδά τους για την περίοδο 2009-2010. Η εικόνα των δοκιμών ήταν

καθησυχαστική για τις αγορές, ωστόσο, υπήρξε από ορισμένους και η κριτική ότι τα συγκεκριμένα σενάρια προσομοίωσης δεν ήταν αρκετά ακραία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

3. Η ελληνική πραγματικότητα και η οικονομική κρίση

Στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, στην Ελλάδα, επικρατούσε ένα κλίμα ενθουσιασμού και αισιοδοξίας, καθώς οι ρυθμοί ανάπτυξης ήταν συγκρίσιμοι με εκείνους των υπολοίπων χωρών της ΕΕ, και κατά περιπτώσεις ακόμα και μεγαλύτεροι, και τα ποσοστά ανεργίας διατηρούνταν σε πολύ καλά επίπεδα.

Παρόλη την καθοδική πορεία που ακολούθησε από το 2004 και μετά, αυτή η αισιοδοξία διατηρήθηκε, ακόμα και για ένα μικρό διάστημα μετά από την έλευση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Είναι χαρακτηριστικό πως η ύφεση στην παγκόσμια οικονομία και στην Ευρώπη δεν επηρέασε άμεσα την Ελλάδα, καθώς και το 2008 η Ελλάδα σημείωσε ανάπτυξη 1,3%, αρκετά μεγαλύτερη από αυτήν της ευρωζώνης που ήταν μόλις 0,4%, ένα γεγονός που ενδεχομένως οδήγησε ορισμένους στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα θα μείνει σχετικά ανεπηρέαστη από την παγκόσμια κρίση (Βαρουφάκης, Πατώκος, Τσερκέζης, & Κουτσοπέτρος, 2011).

Τελικά όμως, και σε αντίθεση με τις παραπάνω εκτιμήσεις, η διεθνής κρίση είχε ως αποτέλεσμα την μεταφορά της ύφεσης και στην Ελλάδα, σπέρνοντας παράλληλα τον πανικό στις αγορές και δημιουργώντας μια τεράστια οικονομική δυσπραγία στη χώρα. Ωστόσο, τα βαθύτερα αίτια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα πηγάζουν κυρίως από το εσωτερικό της, και απλώς η διεθνής κρίση ανέδειξε τις προϋπάρχουσες μεγάλες μακροοικονομικές ανισορροπίες και διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας.

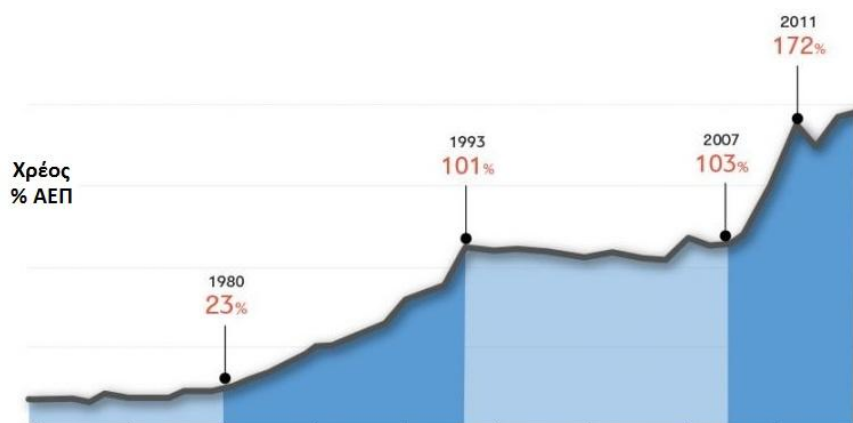
Αυτές οι ανισορροπίες ήταν κυρίως το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας και η κρατική οργανωτική ανεπάρκεια που προκάλεσαν το έλλειμμα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και το δημοσιονομικό έλλειμμα (Χαρδούβελης, 2011b). Τα ελλείμματα αυτά, τα οποία στην ουσία αποτελούν διαχρονική συσσώρευση ετήσιων ελλειμμάτων, έγιναν ιδιαίτερος εμφανή στο δημόσιο και στο εξωτερικό χρέος, αποκαλύπτοντας το εγγώριο δημοσιονομικό πρόβλημα, δηλαδή την υπερχρέωση του Ελληνικού Δημοσίου και την πιθανή αδυναμία ελέγχου του διογκούμενου χρέους, το οποίο γιγαντώθηκε εν μέσω ύφεσης.

Σύντομα η κατάσταση μετατράπηκε σε μια διευρυμένη κρίση της Ευρωζώνης, καθώς οι αγορές συνειδητοποίησαν ότι το ελληνικό πρόβλημα είναι η κορυφή του παγόβουνου σε μια νομισματική ένωση η οποία δεν στηρίζεται σε σταθερά δημοσιονομικά θεμέλια. Σημαντικότερη επίπτωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης αποτελεί το υψηλό δημόσιο χρέος των χωρών της ευρωζώνης, καθώς και η ανάγκη που δημιούργησε η χρηματοοικονομική κρίση για παρέμβαση των αρχών με πακέτα διάσωσης και επεκτατική δημοσιονομική πολιτική από τις κυβερνήσεις.

3.1 Η ελληνική οικονομία πριν την κρίση

Η Ελλάδα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, δηλαδή από το 1974 και έπειτα, παρουσίασε σημαντικότερη ανάπτυξη. Ταυτόχρονα όμως, το χρέος της χώρας μεγάλωνε εξαιτίας των υψηλών ελλειμμάτων, του εξωτερικού και εσωτερικού δανεισμού, των πελατειακών σχέσεων μεταξύ κομμάτων και πολιτών, της διαφθοράς τόσο στους πολιτικούς όσο και στα στελέχη του κρατικού μηχανισμού, των υπέρογκων δαπανών για τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, καθώς φυσικά και της φοροδιαφυγής.

Γεγονός είναι πως κατά την περίοδο από το 1980 μέχρι το 1993 το χρέος αυξήθηκε από 23% σε 101% του ΑΕΠ (Διάγραμμα 3). Ωστόσο, η ανάγκη της χώρας να ανταποκριθεί στα κριτήρια σύγκλισης της συνθήκης του Μάαστριχτ μετά από το 1993, οδήγησε σε υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης και αποκρατικοποιήσεις, οι οποίες μείωσαν το χρέος και οδήγησαν το έλλειμμα κάτω από το 3% το 1999.

Διάγραμμα 3. Η εξέλιξη του χρέους ιστορικά.

Η Ελλάδα κατάφερε λοιπόν να γίνει μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) και η ένταξη της στην Ευρωζώνη το 2001 επιτεύχθηκε

χάρη στη σημαντική βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας, η οποία παρουσίασε ιδιαιτέρως αξιοσημείωτη δημοσιονομική προσαρμογή, και σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους, δημιουργήθηκε πρωτογενές πλεόνασμα, με αποτέλεσμα το δημοσιονομικό έλλειμμα να διαμορφωθεί στα όρια που αποτελούσαν την απαραίτητη προϋπόθεση ένταξης. Παράλληλα, οι δείκτες ανταγωνιστικότητας εμφάνισαν τάσεις σταθεροποίησης. Με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον ισχυρό πυρήνα των κρατών της ευρωζώνης διαμορφώνονται νέες συνθήκες για την ελληνική οικονομία και ισχυροποιείται η θέση της χώρας σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ είναι σημαντικά τόσο για τις επιχειρήσεις, όσο και για τους καταναλωτές (Τσουλφίδης, 2010).

Όμως, για επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος, η Ελληνική κυβέρνηση προέβη στην απόκρυψη ελλειμμάτων και δάνειων. Το 2004, υπό την πίεση της Eurostat, πραγματοποιήθηκε οικονομική απογραφή από τον Υπουργό Οικονομικών, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα παραποιημένα στοιχεία που απέκρυπταν τις δαπάνες, αναθεωρήθηκαν τα ελλείμματα και ταυτόχρονα μειώθηκε η αξιοπιστία της χώρας, ενώ παράλληλα η χώρα τέθηκε σε τριετή επίβλεψη από την ΕΕ (Μανδαμαδιώτου, 2013).

Την επόμενη τριετία, 2004-2007, και παρά τις συνεχιζόμενες «ανορθογραφίες» της ελληνικής οικονομίας, όπως η κακοδιαχείριση και η διαφθορά του δημοσίου τομέα, η πιστωτική επέκταση που ήταν αποτέλεσμα φθηνού χρήματος από το ευρωπαϊκό ως επί το πλείστον χρηματοπιστωτικό σύστημα συνετέλεσε στην επέκταση του ιδιωτικού τομέα και έτσι η χώρα κατόρθωσε υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Ωστόσο, αυτή η ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας διεκόπη από το 2008 και έπειτα, όταν και έκανε την εμφάνιση της η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκίνησε με τη φούσκα των ακινήτων στην Αμερική, και έτσι το έλλειμμα και το χρέος της ελληνικής οικονομίας αυξήθηκε δραματικά, καθώς ο δημόσιος τομέας είχε υπερδιογκωθεί και δεν εξαλείφθηκε ποτέ η διαφθορά σε αυτόν, και η φοροδιαφυγή με την ανοχή του κράτους είχε λάβει πλέον τεράστιες διαστάσεις.

3.2 Η κρίση στην Ευρωζώνη

Είναι γεγονός πως η ένταξη των περιφερειακών χωρών στην Ευρωζώνη αποδείχθηκε ιδιαίτερα επισφαλής, αφήνοντας τις χώρες εκτεθειμένες στην κρίση του

2007-2009 και οδηγώντας τελικά σε κρίση δημοσίου χρέους. Αρκετά χρόνια μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ διαπιστώνεται η σχεδόν πλήρης αποτυχία του εγχειρήματος καθώς είναι βέβαιο ότι η χώρα μας εντάχτηκε στην ΟΝΕ εντελώς απροετοίμαστη. Παράλληλα, εκτιμάται ότι κατά την περίοδο 2001-2009 η ανταγωνιστικότητα πολλών χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως είναι η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Ιταλία, σημείωσε σημαντικές απώλειες (Davies and Green, 2010).

Αυτή η απώλεια της ανταγωνιστικότητας, συνδυαστικά με την αδυναμία κατάλληλης προσαρμογής της συναλλαγματικής ισοτιμίας, είχε επιπτώσεις στην δημοσιονομική πολιτική (Artus, 2007). Συγκεκριμένα, οι παραπάνω χώρες για να αντιμετωπίσουν την απώλεια της ανταγωνιστικότητάς τους μετά τη νομισματική ενοποίηση, αύξησαν τα δημοσιονομικά τους ελλείματα ασκώντας σε μεγάλο βαθμό επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, εκμεταλλευόμενες τη δυνατότητα μεγαλύτερου δανεισμού με ανάλογα μικρότερο κόστος (Ζωγραφάκης & Σπαθής, 2011).

Σημαντική επίπτωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης είναι πως προκλήθηκε μεγάλη μεταβολή στο ήδη υψηλό δημόσιο χρέος των χωρών της ευρωζώνης διότι η χρηματοοικονομική κρίση προκάλεσε την παρέμβαση των αρχών με σημαντικά πακέτα διάσωσης και ανάγκασε τις κυβερνήσεις σε επεκτατική δημοσιονομική πολιτική.

3.3 Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αναθεώρηση του ΑΕΠ προς τα άνω κατά 9,6%, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ, συνέβαλε σημαντικά στη δυνατότητα της χώρας να δανείζεται με μεγαλύτερη ευχέρεια για κάποια επόμενα χρόνια. Έτσι, οι πολιτικές αυτές, καθώς και το γενικότερο ευνοϊκό οικονομικό περιβάλλον, παρά τη δεδομένη απώλεια της ανταγωνιστικότητας, διατήρησαν σε υψηλά επίπεδα τους ρυθμούς ανάπτυξης της χώρας μέχρι την έλευση της κρίσης του 2008.

Η μεγάλη αύξηση τους χρέους, αφενός πηγάζει από την οικονομική κρίση (απώλεια εσόδων από φόρους και εισφορές, αύξηση της ανεργίας και των επιδομάτων, αύξηση των τόκων δανεισμού, ανάγκη πακέτων στήριξης και αναχρηματοδότησης των τραπεζών, κλπ.), αλλά και αφετέρου από υπερβολική

αύξηση των δαπανών τα προηγούμενα χρόνια καθώς και κατά την προεκλογική περίοδο του 2009 (προσλήψεις στο Δημόσιο, αυξήσεις μισθών, κλπ.) Το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ εξελίχθηκε δραματικά μετά το 2009 καθώς και οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ ήταν αρνητικοί. Κατά την περίοδο 2008-2009, η αύξηση των ελλειμμάτων και του χρέους του Ελληνικού Κράτους, σε συνδυασμό με τη διεθνή οικονομική κρίση που συρρίκνωσε την παγκόσμια ρευστότητα, προκάλεσε σοβαρές δυσκολίες στη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων αυτών (Ζωγραφάκης & Σπαθής, 2011).

Η ελληνική οικονομία εμφανίζει ορισμένες βασικές παθογένειες που εμποδίζουν την παραγωγικότητα και την ανάπτυξη της (McKinsey & Co. (2011). Αυτές είναι οι εξής:

1. η δομή της οικονομίας είναι τέτοια που αποθαρρύνει τις επενδύσεις και τη δημιουργία οικονομιών κλίμακας,
2. ο ευρύτερος δημόσιος τομέας είναι μεγάλος και μη αποδοτικός,
3. η δομή και οι όροι της αγοράς εργασίας περιορίζουν την ευελιξία και την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού,
4. το νομικό και δικαστικό σύστημα είναι δύσβατο και αποθαρρύνει τις επενδύσεις και,
5. η παραοικονομία είναι πολύ εκτεταμένη

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται αυτά τα πέντε θεμελιώδη αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, καθώς και γίνεται επίσης αναφορά στα εμπόδια που προκαλούνται στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ξεχωριστά από το καθένα από αυτά τα προβλήματα.

Πίνακας 2. Εμπόδια στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Πηγή: McKinsey & Company (2011).

Εμπόδια στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη στην ελληνική οικονομία

A Αποθάρρυνση επενδύσεων και επίτευξης κλίμακας	1 Κατακερματισμός και μικρό μέγεθος επιχειρήσεων στους περισσότερους κλάδους
	2 Υπερβολική ρύθμιση αγορών και επαγγελμάτων
	3 Περίπλοκες και περιοριστικές διαδικασίες αδειοδότησης και λειτουργίας
	4 Απουσία ολοκληρωμένου και συστηματικού χωροταξικού σχεδιασμού και χρήσεων γης
	5 Περίπλοκο και ασταθές φορολογικό πλαίσιο με απουσία κινήτρων για τη δημιουργία κλίμακας
B Μεγάλος και μη αποδοτικός δημόσιος τομέας	6 Μεγάλος και δαπανηρός δημόσιος τομέας με υπηρεσίες χαμηλής ποιότητας
	7 Χαμηλή αποδοτικότητα λόγω κατακερματισμού και αλληλοεπικάλυψης ευθυνών
	8 Απουσία μηχανισμού για προσέλκυση ικανών στελεχών από την αγορά
	9 Έλλειψη μηχανισμού διαχείρισης και ελέγχου απόδοσης και μειωμένη χρήση διπλογραφικού συστήματος
Γ Ανελαστική και περιορισμένη χρήση εργατικού δυναμικού	10 Χαμηλό επίπεδο συμμετοχής νέων και γυναικών στην αγορά εργασίας
	11 Μειωμένη ευελιξία (π.χ., μερική απασχόληση) και κινητικότητα εργατικού δυναμικού
	12 Δεσμευτικό και μη ευέλικτο πλαίσιο συλλογικών συμβάσεων
Δ Πολύπλοκο νομικό και δικαστικό σύστημα	13 Απουσία συνεργασίας αγοράς και εκπαίδευσης - ελλιπής στήριξη της καινοτομίας
	14 Υπερπληθώρα νόμων (ενίοτε με αντιθέσεις) και ασαφή εφαρμογή τους
	15 Αυξημένος όγκος δικαστικών υποθέσεων που οδηγεί σε μεγάλες καθυστερήσεις
Ε Αυξημένη 'μαύρη' οικονομία	16 Αυξημένη φοροδιαφυγή, συνεχείς μεταρρυθμίσεις στον τομέα ανίχνευσης της φοροδιαφυγής και στο σύστημα είσπραξης φόρων
	17 Πολλές συναλλαγές και δημιουργία πλούτου εκτός επίσημης οικονομίας

McKinsey & Company

Σήμερα, η πραγματικότητα είναι πως για πρώτη φορά η Ελλάδα βρίσκεται στη δίνη μιας διεθνούς οικονομικής κρίσης, και, διανύει μια πολύ δύσκολη εποχή καθώς πρόκειται για την πιο μεγάλη οικονομική κρίση της μεταπολεμικής περιόδου. Κατά τη διάρκεια της κρίσης αυτής, ο πληθωρισμός της ευρωζώνης υπερδιπλασιάστηκε και η ακρίβεια εξελίχθηκε σε κυρίαρχο κοινωνικό πρόβλημα για όλες τις χώρες. Η ανεργία είναι ένα πρόβλημα που απειλεί σοβαρά όλες τις κοινωνίες και οι ρυθμοί ανάπτυξης της ΕΕ έπεσαν στο μισό. Η χρηματοοικονομική κρίση έφτασε στην καρδιά της Ευρώπης και οι χρηματοοικονομικοί οργανισμοί κλονίζονται.

Στην Ελλάδα, το μέσο νοικοκυριό έχει επηρεαστεί δραματικά από την κρίση, καθώς σύντομα εμφανίστηκαν τα πραγματικά προβλήματα της κρίσης και επεκτάθηκαν στην καθημερινότητα των πολιτών. Η άνοδος των επιτοκίων, η δύσκολη λήψη δανείων, η άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων και των καυσίμων επέφεραν ακρίβεια και μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. Ως συνέπεια της πτώσης των καταναλωτικών δαπανών, άρα και της πτώσης των κύκλων εργασιών, χάθηκαν χιλιάδες θέσεις εργασίας, ενώ, παρά τη στήριξη του τραπεζικού συστήματος με την ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, η ρευστότητα δεν πέρασε ποτέ στις επιχειρήσεις. Η ελληνική οικονομία βρίσκεται πλέον παγιδευμένη ανάμεσα στην οικονομική ύφεση και τη δημοσιονομική κατάρρευση (Κουφάρης, 2010).

Σήμερα, χάνοντας κάθε επαφή με τη διεθνή πραγματικότητα, επικρατεί ο ισχυρισμός πως για όλα φταίει η μόνο η Ελλάδα και οι κυβερνήσεις της. Όμως, η οικονομία δεν αποτελεί μεμονωμένη υπόθεση, καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική, με την ανθρώπινη φύση και με οτιδήποτε θεωρείται ορθή συμπεριφορά. Είναι γεγονός πως, η τρέχουσα οικονομική κρίση ξεπερνά τα διαθέσιμα μέσα και δύσκολα μπορεί να υπάρξει λύση από τις αγορές και από το κράτος ξεχωριστά (Κουφάρης, 2010).

Ωστόσο, επίσης, είναι γεγονός πως η εμφάνιση της κρίσης έφερε στην επιφάνεια όλες τις δομικές αδυναμίες και τα μειονεκτήματα του προϋπάρχοντος ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης. Έτσι, κατέστησε επιτακτική και αναγκαία συνθήκη την υιοθέτηση δράσεων και τη λήψη σκληρών μέτρων, ώστε η χώρα να αντιμετωπίσει τα δεδομένα προβλήματα της και να βοηθήσει την οικονομία της να ανακάμψει. Με τον τρόπο αυτό θα είναι ικανή, σταδιακά, να οδηγηθεί μακριά από την ύφεση και να μπει σε μια σταθερή και βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη.

3.4 Οι αντιδράσεις στην ελληνική οικονομική κρίση

Οι οίκοι αξιολόγησης, από τη στιγμή που αντιλήφθηκαν το πραγματικό μέγεθος του προβλήματος της ελληνικής οικονομίας, προέβησαν σε συνεχείς υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας. Το πρόβλημα αναδείχθηκε ακόμα περισσότερο με τις υποβαθμίσεις αυτές και το ενδιαφέρον στράφηκε στην Ελλάδα, με την ανησυχία να γενικεύεται και σε ολόκληρη την ευρωζώνη και να εκφράζονται επιφυλάξεις για το μέλλον της νομισματικής ένωσης.

Η ελληνική κυβέρνηση, προκειμένου να καλύψει τα ελλείμματα του προϋπολογισμού και του εμπορικού ελλείμματος, είναι σημαντικά εξαρτώμενη από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίων και τον εξωτερικό δανεισμό της, γεγονός που έκανε την οικονομία της χώρας πολύ ευάλωτη απέναντι στην εμπιστοσύνη των επενδυτών. Το αποτέλεσμα ήταν να κλονιστεί σημαντικά η αξιοπιστία της χώρας και να υπάρξει μεγάλη αμφισβήτηση όσον αφορά την ικανότητα της Ελλάδας να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις της. Παράλληλα, υπό την ίδια αμφισβήτηση περιήλθαν και άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες. Οι αγορές αντέδρασαν έντονα στην είδηση των παραποιημένων στατιστικών στοιχείων από τις ελληνικές αρχές σχετικά με το έλλειμμα του 2009, γεγονός που επέφερε και μια σειρά διαδοχικών αρνητικών

προβλέψεων για αθέτηση πληρωμών από το ελληνικό δημόσιο και αδυναμία αποπληρωμής του ελληνικού δημόσιου χρέους.

Ο προϋπολογισμός του 2010 στόχευε στον περιορισμό του ελλείμματος, την ενίσχυση της ανάπτυξης και την πάταξη της φοροδιαφυγής, Ωστόσο, παρά τα μέτρα που ελήφθησαν, το κόστος δανεισμού αυξήθηκε και στις αρχές του 2010, η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε το Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, το οποίο προέβλεπε μείωση του ελλείμματος κατά 4% το 2010, και περαιτέρω μείωσή του σε κάτω από 3% έως το 2012, με την εφαρμογή μιας σειράς από μέτρα για την αύξηση των εσόδων μέσω των εμμέσων φόρων και τη μείωση των δαπανών στο δημόσιο τομέα. Στα μέτρα αυτά, μεταξύ άλλων, συμπεριλαμβάνονταν το πάγωμα προσλήψεων, η αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, η αύξηση του ΦΠΑ, το νέο φορολογικό σύστημα για την πάταξη της φοροδιαφυγής, κ.λπ.

Στις 11 Φεβρουαρίου 2010, οι ηγέτες της ζώνης του ευρώ δήλωσαν ότι στηρίζουν τις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς και τη δέσμευσή της να πράξει ό,τι χρειαστεί προκειμένου να εξασφαλίσει ότι θα επιτευχθούν οι φιλόδοξοι στόχοι οι οποίοι είχαν τεθεί με το πρόγραμμα σταθερότητας για το 2010, και έτσι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε και ουσιαστικά το Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης. Ωστόσο, ακόμα και έτσι, δεν κατέστη δυνατό να ηρεμήσουν οι αγορές, και δεν φάνηκε να ανακόπτει την ανοδική πορεία των επιτοκίων και των περιθωρίων των CDS. Στη δίνη της οικονομικής κρίσης, διασπείρονταν αμφιβολίες, για το αν η Ελλάδα θα τα καταφέρει, ενώ παράλληλα, εντεινόταν οι φόβοι για την κατάρρευση του ευρωπαϊκού κοινού νομίσματος. Οι πιθανές εξηγήσεις για αυτό συμπεριλαμβάνουν τις εξής παρατηρήσεις (Βαρουφάκης κ.ά., 2011):

1. Οι φημολογίες περί επερχόμενης πτώχευσης της Ελλάδας είχαν σαφή αρνητικό αντίκτυπο στις αγορές.

2. Η αξιοπιστία της χώρας δέχτηκε περαιτέρω πλήγμα με τις φήμες περί ανταλλαγών που είχαν συνάψει οι ελληνικές κυβερνήσεις μέσα στην προηγούμενη δεκαετία, καθώς και από την αμφισβήτηση των στοιχείων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας για το χρέος (κάτι που οδήγησε μάλιστα και στη διατύπωση της άποψης ότι η Ελλάδα μπήκε στη νομισματική ένωση με πλασματικά στοιχεία).

3. Το ίδιο το περιεχόμενο του Προγράμματος Σταθερότητας και Ανάπτυξης απέτυχε να πείσει τις αγορές για την ικανότητα της Ελλάδας να διαχειριστεί το χρέος.

Μια νέα σειρά μέτρων, που συμπεριλάμβανε περικοπές μισθών, περαιτέρω αύξηση του ΦΠΑ και περικοπές στις δημόσιες επενδύσεις, ελήφθησαν από την κυβέρνηση στις αρχές Μαρτίου του 2010, ενώ παράλληλα η ΕΕ ανακοίνωσε τη δημιουργία ενός μηχανισμού χρηματοδότησης με τη συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Ωστόσο, οι κινήσεις αυτές δεν ενίσχυσαν την αξιοπιστία της Ελλάδας και οι αμφιβολίες παρέμειναν, καθώς υπήρχε διάχυτη στην ατμόσφαιρα η αίσθηση πως η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να διαχειριστεί την κρίση, και έτσι αμέσως μετά άρχισε να εκφράζεται και η άποψη ότι κινδυνεύει το ίδιο το ευρώ. Κατά τους επόμενους μήνες, ακολούθησαν νέες υποβαθμίσεις από τους οίκους αξιολόγησης και τα ελληνικά ομόλογα κατατάσσονταν πλέον στην κατηγορία των «σκουπιδιών» (junk), για πρώτη φορά από την εποχή που ξεκίνησε η αξιολόγησή τους.

Τον Μάιο του 2010, η Ελλάδα υπογράφει το Μνημόνιο, μετά από μια σειρά διαπραγματεύσεων σχετικά με το ύψος και τους όρους της χρηματοδότησης. Αυτό περιλαμβάνει δανειακή στήριξη και χρηματοδότηση ύψους 80 δις ευρώ από χώρες της ευρωζώνης και 30 δις ευρώ από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, με τα επιτόκια δανεισμού να βρίσκονται περίπου στο 4%-5% και 3,3%, αντίστοιχα. Η χώρα μπαίνει σε ένα καθεστώς τριμηνιαίας αξιολόγησης ώστε να διαπιστώνεται ο βαθμός επίτευξης της δημοσιονομικής πειθαρχίας και απαραίτητη προϋπόθεση για τη χρηματοδότηση είναι η δρομολόγηση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων από την Ελλάδα (Βαρουφάκης κ.ά., 2011). Επίσης, δημιουργείται το Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSF), με 750 δις ευρώ προκειμένου να αποτραπούν ανάλογες κρίσεις χρέους και εμπιστοσύνης στο μέλλον, βοηθώντας τα ευρωπαϊκά κράτη που αντιμετωπίζουν δυσκολίες, και να προστατευθεί η σταθερότητα της ζώνης του ευρώ.

Η δημιουργία του μηχανισμού στήριξης και χρηματοδότησης, καθώς και η δημοσιοποίηση των λεπτομερειών του Μνημονίου, συνέβαλαν στην προσωρινή μείωση των επιτοκίων από τις αγορές. Όμως, παρά τη σχετικά ικανοποιητική εκτέλεση των όρων του Μνημονίου, το επόμενο διάστημα συνεχίστηκαν οι υποβαθμίσεις από τους διεθνείς οίκους και η Ελλάδα εξακολουθούσε να θεωρείται μια οικονομία εξαιρετικά αφερέγγυα με μεγάλη πιθανότητα χρεοκοπίας.

Η παγκόσμια κρίση έφερε στην επιφάνεια τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, όμως, παράλληλα ανέδειξε και το βαθύτερο πρόβλημα της ευρωζώνης, την απουσία δηλαδή μιας πραγματικής νομισματικής ένωσης, καθώς πρόκειται για μια σειρά από χώρες που απλά έχουν κοινό νόμισμα. Ενώ στην εκκίνηση της λειτουργίας του ευρώ δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης, στην πορεία αυτό άλλαξε δραματικά, και έτσι οι χώρες με τα μεγαλύτερα ελλείμματα και δημόσια χρέη θεωρήθηκαν αφερέγγυες και άρχισαν να έχουν περιορισμένη πρόσβαση στις αγορές.

3.5 Η είσοδος της Ελλάδας στο Μνημόνιο

Η ελληνική κρίση χρέους είναι μέρος της κρίσης της Ευρωζώνης. Από την αρχή του 2010, η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να αντιμετωπίσει την κρίση χρέους με πακέτα οικονομικών μέτρων, πρώτα τον Ιανουάριο με το Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης και έπειτα το Μάρτιο με δεύτερο μεγαλύτερο πακέτο μέτρων. Ωστόσο, οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για την εξομάλυνση της κρίσης έπεσαν στο κενό καθώς τα spreads των 10-ετών ελληνικών ομολόγων συνέχισαν την ανοδική τους πορεία και η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους καθίστατο πλέον εξαιρετικά δύσκολη.

Μετά από τις αποκαλύψεις ότι τα επίπεδα του δημοσιονομικού ελλείμματος της Ελλάδας είναι τόσο υψηλά ώστε το δημόσιο χρέος δεν καθίσταται πλέον βιώσιμο, καθώς και την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να δανειστεί με λογικά επιτόκια από τις αγορές, ο κίνδυνος στάσης πληρωμών του Ελληνικού Δημοσίου ήταν άμεσος. Όλες οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να ανακτήσει την αξιοπιστία της χώρας στις διεθνείς αγορές και να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα, με τη λήψη μέτρων λιτότητας και μείωσης των δαπανών, με στόχο να επιτύχει τη μείωση των επιτοκίων δανεισμού της, δεν καρποφόρησαν.

Έτσι, στα τέλη Απριλίου, εξαιτίας αυτών των ακραίων συνθηκών για την ελληνική οικονομία, η Ελλάδα προσέφυγε στη βοήθεια των Θεσμών του ευρωπαϊκού και παγκοσμίου οικονομικού κατεστημένου (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ή αλλιώς «τρίκα»), καταθέτοντας αίτημα για χρηματοδοτική στήριξη από αυτούς, το οποίο συμφωνήθηκε στις 2 Μαΐου, και στις 6 Μαΐου εγκρίθηκε επισήμως από το Ελληνικό Κοινοβούλιο με το νόμο Ν. 3845/2010 «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της

ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της Ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο» (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2010).

Οι παραπάνω Θεσμοί συγκρότησαν από κοινού ένα μηχανισμό στήριξης της Ελλάδας. Η συμφωνία περιλάμβανε τη συμβατική δέσμευση της κυβέρνησης για την εφαρμογή των μέτρων που είχε ήδη ανακοινώσει, με την πρόσθεση μίας νέας δέσμης μέτρων. Τα spreads που είχαν εκτοξευθεί, πλησιάζοντας πλέον τις 1000 μονάδες βάσης, σταδιακά αποκλιμακώθηκαν, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που θα έδινε τη δυνατότητα στη χώρα για έξοδο στις αγορές, παραμένοντας πάντα σε πολύ υψηλά επίπεδα. Οι αγορές δέχτηκαν τη συμφωνία θετικά αλλά με επιφυλάξεις, τουλάχιστον μέχρι να διαπιστώσουν την πλήρη και καλή εφαρμογή της. Η χώρα είχε πλέον να αντιμετωπίσει μία διπλή πρόκληση, την αποκατάσταση της δημοσιονομικής της αξιοπιστίας και την επαναφορά των μεγεθών σε τροχιά που θα εγγυάται ένα βιώσιμο δημοσιονομικό μέλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

4. Το χρονικό της ελληνικής κρίσης, τα μνημόνια και τα μέτρα

4.1 Το 1ο και το 2ο πακέτο μέτρων λιτότητας

Στα τέλη του Ιανουαρίου του 2010, ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Γεώργιος Α. Παπανδρέου ευρισκόμενος στο Νταβός της Ελβετίας για το ετήσιο Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ, δέχτηκε έντονες πιέσεις από ξένους ηγέτες για άμεση λήψη μέτρων. Λίγο μετά την επιστροφή του από το Νταβός, η κυβέρνηση ανακοίνωσε στις 9 Φεβρουαρίου μέτρα για τον δημόσιο τομέα που περιλάμβαναν πάγωμα μισθών, περικοπές επιδομάτων 10%, περικοπές υπερωριών και οδοιπορικών.

Στο επόμενο διάστημα γίνεται έντονη αναφορά στο ενδεχόμενο της στάσης πληρωμών και υπάρχει έντονη φημολογία για χρεοκοπία της χώρας. Υπό την πίεση των αγορών και των ευρωπαϊών εταίρων, στις 3 Μαρτίου, η κυβέρνηση Παπανδρέου παρουσιάζει ένα νέο πακέτο σκληρών μέτρων λιτότητας για την αποδέσμευση 4,8 δις ευρώ. Ειδικότερα, τα οικονομικά μέτρα που λήφθηκαν ήταν (Κωσταρέλου, 2010):

- Μείωση 30% στα δώρα Χριστουγέννων, Πάσχα, αδείας.
- Μείωση 12% σε όλα τα επιδόματα του Δημοσίου.
- Μείωση 7% στις αποδοχές υπαλλήλων ΔΕΚΟ, ΟΤΑ, ΝΠΙΔ.
- Αύξηση ΦΠΑ από 4,5 στο 5%, από 9 στο 10%, από 19 στο 21%.
- Αύξηση 15% στον φόρο της βενζίνης.
- Επιβολή επιπλέον 10% έως 30% στους (ήδη υπάρχοντες) φόρους εισαγωγής επί της αξίας των περισσότερων εισαγόμενων αυτοκινήτων.
- Επαναφορά τεκμηρίων διαβίωσης σε όλα ανεξαιρέτως τα αυτοκίνητα (είχαν καταργηθεί τον Σεπτέμβριο του 2003), ακόμα και στα μικρότερου κυβισμού.
- Επέκταση των τεκμηρίων διαβίωσης σε όλα ανεξαιρέτως τα ακίνητα, ακόμα και στα μικρότερα.

4.2 Η συμφωνία για το «Μηχανισμό Στήριξης»

Καθώς η κρίση εξελισσόταν, σταδιακά, η πιστοληπτική διαβάθμιση της Ελλάδας επιδεινωνόταν σε τραγικά επίπεδα. Αδυνατώντας λοιπόν να βελτιώσει την θέση της στις διεθνείς αγορές παρά την λήψη των μέτρων και να έχει πρόσβαση σε πόρους από τις χρηματοπιστωτικές αγορές η ελληνική κυβέρνηση προσέφυγε επίσημα στο μηχανισμό στήριξης που συγκρότησαν για την Ελλάδα το ΔΝΤ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Η ανακοίνωση της προσφυγής στον μηχανισμό στήριξης έγινε στις 23 Απριλίου από τον πρωθυπουργό ο οποίος βρισκόταν εκείνη την ημέρα στο Καστελόριζο. Η Ελλάδα προχώρησε σε υπογραφή μνημονίου με το ΔΝΤ και την ΕΕ, για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, προκειμένου να ενεργοποιηθεί ο μηχανισμός στήριξης.

Υπογράφοντας τη συμφωνία διάσωσης, η Ελλάδα, στις 3 Μαΐου 2010, αιτήθηκε για ένα τριετές δάνειο 110 δις ευρώ από τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης (80 δις) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (30 δις). Την αίτηση συνόδευαν 3 συνημμένα μνημόνια:

1. «Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής» (ΜΟΧΠ),
2. «Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης» (ΤΜΣ) και
3. «Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής» (ΣΠΟΠ).

Τη συμφωνία υπέγραψαν για την ελληνική πλευρά ο Υπουργός Οικονομικών Γιώργος Παπακωνσταντίνου και ο Πρόεδρος της Τράπεζας της Ελλάδος Γεώργιος Προβόπουλος. Η «Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης» ("Loan Facility Agreement") με τις χώρες του Ευρώ εγκρίθηκε στις 8 Μαΐου 2010 και η αντίστοιχη σύμβαση «Διακανονισμός Χρηματοδότησης Αμέσου Ετοιμότητας» ("Stand-by Agreement") μεταξύ Ελλάδας και ΔΝΤ υπογράφηκε στις 10 Μαΐου 2010. Το σύνολο αυτών των συμφωνιών ονομάζεται συχνά για συντομία «Μνημόνιο».

Η συμφωνία συνοδεύονταν από αυστηρές προϋποθέσεις με τη μορφή ενός εκτεταμένου προγράμματος πολιτικών («Μνημόνιο»), την εφαρμογή του οποίου επιβλέπει η αποκαλούμενη «Τρόικα», δηλαδή η τριάδα των Θεσμών, η οποία ανά

τρίμηνο αξιολογεί την πρόοδο του προγράμματος εφαρμογής των όρων του «Μνημονίου» και αποφασίζει για την εκταμίευση της αντίστοιχης δόσης του δανείου.

Το πρόγραμμα απαιτούσε μια εξαιρετικά αυστηρή εμπροσθοβαρή πολιτική λιτότητας με στόχο την εξάλειψη του ελλείμματος και την επίτευξη ενός βιώσιμου πρωτογενούς πλεονάσματος. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα των δημόσιων οικονομικών και τελικά του δημόσιου χρέους. Ωστόσο, το μέγεθος του δημοσιονομικού ελλείμματος, το οποίο ήταν εξαιρετικά μεγάλο, προϋπόθετε την εφαρμογή ενός πρωτόγνωρου και διευρυμένου προγράμματος δημοσιονομικής λιτότητας.

Βάσει του Μνημονίου απαιτούνταν η λήψη ενός συνόλου μέτρων με στόχο την αύξηση των εσόδων και τη μείωση των δαπανών. Παράλληλα, ένας μεγάλος αριθμός μείζονων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων κρινόταν αναγκαίος, ξεκινώντας από την επαναξιολόγηση και ανασχεδιασμό του δημόσιου τομέα, τόσο της διάρθρωσης και της λειτουργίας του, όσο και του συστήματος των αμοιβών του. Αναγκαία ήταν επίσης και η αναμόρφωση του υγειονομικού και του συνταξιοδοτικού συστήματος. Εξίσου σημαντικές και καίριες θα έπρεπε να είναι και οι παρεμβάσεις στον ιδιωτικό τομέα, όπως η συνολική μεταρρύθμιση των κλειστών επαγγελματιών και της αγοράς εργασίας.

4.3 Πρώτο Μνημόνιο και 3ο πακέτο μέτρων λιτότητας

Σε αντάλλαγμα λοιπόν για το διεθνές πακέτο βοήθειας, η κυβέρνηση Παπανδρέου αρχίζει ένα μεγάλο πρόγραμμα εξοικονόμησης 30 δις Ευρώ και την Κυριακή 2 Μαΐου ανακοινώθηκαν από τον πρωθυπουργό μέτρα που προέβλεπαν (Ν. 3845/2010):

- Αντικατάσταση του 13ου και 14ου μισθού των δημοσίων υπαλλήλων με επίδομα 500 Ευρώ σε όλους όσους έχουν αποδοχές μέχρι 3.000 Ευρώ και πλήρους κατάργησή των δύο μισθών για μεγαλύτερες αποδοχές.
- Αντικατάσταση 13ης και 14ης σύνταξης με επίδομα 800 Ευρώ για συντάξεις ως 2500 Ευρώ.

- Περαιτέρω περικοπή επιδομάτων 8% στα επιδόματα των δημοσίων υπαλλήλων και 3% στους υπαλλήλους των ΔΕΚΟ όπου δεν υπάρχουν επιδόματα.
- Αύξηση του υψηλού συντελεστή ΦΠΑ από 21% σε 23%, του μεσαίου από 10% σε 11% (από 1η Ιουλίου 2010) και από 11% σε 13% (από 1η Ιανουαρίου 2011) και αντίστοιχα του χαμηλού στο 6,5% (από 1η Ιανουαρίου 2011).
- Αύξηση στον ειδικό φόρο κατανάλωσης σε καύσιμα, τσιγάρα και ποτά κατά 10%.
- Αύξηση στις αντικειμενικές τιμές ακινήτων.
- Πρόσθεση ενός επιπλέον 10% στους φόρους εισαγωγής επί της αξίας των περισσότερων εισαγόμενων αυτοκινήτων.

Επίσης, το νομοσχέδιο προέβλεπε αλλαγές στα εργασιακά με αύξηση του ορίου απολύσεων και μείωση του κατώτατου μισθού. Επιπλέον, στο ασφαλιστικό προέβλεπε αύξηση στα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης των γυναικών στον δημόσιο τομέα στα 65 χρόνια έως το τέλος του 2013 με έναρξη το 2011 (Παπαχρήστος, 2010).

Η πρώτη δανειακή σύμβαση εγκρίθηκε από το ΔΝΤ στις 9 Μαΐου του 2010, έπειτα από μία έντονη συνεδρίαση, κατά την οποία το ένα τρίτο του συμβουλίου των διευθυντών του ΔΝΤ (αποτελούμενο κυρίως από τους εκπροσώπους περίπου 40 μη-Ευρωπαϊκών χωρών από τη Μέση Ανατολή, την Ασία και τη Λατινική Αμερική, καθώς και από την Ελβετία) αντέδρασε και προέβαλε ενστάσεις αναφορικά με το πρόγραμμα διάσωσης. Οι χώρες αυτές ισχυρίζονταν πως το πρόγραμμα θα αποδεικνυόταν «κακοσχεδιασμένο και μη βιώσιμο», και έτσι θα αποτύγχανε, αν δεν αναλάμβαναν μέρος του βάρους οι πιστωτές με μια αναδιάρθρωση του ελληνικού χρέους προς τον ιδιωτικό τομέα (Catan & Talley, 2013). Για να εγκριθεί η συμμετοχή του ΔΝΤ στο ελληνικό πρόγραμμα, υπήρξε η ανάγκη να αλλάξουν τα κριτήρια για την κατ' εξαίρεση πρόσβαση ενός κράτους σε δανεισμό από το ΔΝΤ. Ενώ προηγουμένως έπρεπε να προηγηθεί αναδιάρθρωση του χρέους του ώστε να μπορέσει το ΔΝΤ να συνεισφέρει το δικό του μερίδιο για το πρόγραμμα, δηλαδή 30 από τα 110 δις δανεισμού που απαιτούνταν, εισήχθη μια εξαίρεση για κράτη, των οποίων τα οικονομικά προβλήματα θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του

παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η θέσπιση της εξαίρεσης αυτής κρίθηκε αργότερα αναποτελεσματική και καταργήθηκε το 2016 (Mouzakis, 2016).

4.4 Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015 και 4ο πακέτο μέτρων λιτότητας

Στις 12 Μαρτίου 2011, κατά την επαναδιαπραγμάτευση των όρων της δανειακής σύμβασης, υπήρξε συμφωνία για μείωση του ποσοστού δανεισμού κατά 1 ποσοστιαία μονάδα και επιμήκυνση του χρόνου απόσβεσης στα 7.5 χρόνια (Κρουστάλλη, 2011).

Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις, το ελληνικό κοινοβούλιο υιοθετεί ένα νέο σχέδιο λιτότητας, το τέταρτο πακέτο μέτρων κατά σειρά, εξοικονόμησης 28,4 δις ευρώ για τέσσερα χρόνια, που υπαγορεύτηκε από το ΔΝΤ και την Ευρωπαϊκή Ένωση, με αντάλλαγμα την καταβολή της πέμπτης δόσης του προγράμματος διάσωσης. Έτσι, στις 29 Ιουνίου 2011 ψηφίστηκε από τη Βουλή των Ελλήνων το «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015» με το νόμο Ν. 3986/2011 (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2011).

Στο μεσοπρόθεσμο, προβλέπονται μία σειρά από μέτρα για τον περιορισμό των δαπανών (περιορισμός μισθολογικών και λειτουργικών εξόδων) και αύξησης των εσόδων (αυξήσεις φόρων και προσθήκη νέων φορολογικών μέτρων). Παράλληλα, ιδρύεται ο οργανισμός αποκρατικοποιήσεων, το Ταμείο Δημόσιας Περιουσίας, με σκοπό την πώληση της δημόσιας περιουσίας, δηλαδή τις μαζικές αποκρατικοποιήσεις (λιμάνια, αεροδρόμια, ταχυδρομείο, ενέργεια, τράπεζες, ΟΠΑΠ), και στόχο την αποδέσμευση επιπλέον 50 δις ευρώ έως το 2015.

Στα φορολογικά μέτρα του μεσοπρόθεσμου περιλαμβάνονταν τα εξής:

- Αλλαγή φορολογικής κλίμακας με επιβάρυνση σε όλους όσους δηλώνουν εισόδημα πάνω από 8.000 Ευρώ.
- Έκτακτη εισφορά για όλους όσους έχουν εισόδημα πάνω από 12.000 Ευρώ.
- Φόρος 450 ευρώ ετησίως στους αυτοαπασχολούμενους με δελτίο παροχής υπηρεσιών.
- Μετάβαση σε ανώτερη κλίμακα ΦΠΑ προϊόντων και υπηρεσιών εστίασης.
- Επιβολή κλιμακωτής αντικειμενικής δαπάνης κατοικίας.

- Επιβολή ετήσιου τέλους για τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους επιτηδευματίες.
- Επιβολή ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης για την καταπολέμηση της ανεργίας ύψους 2%.
- Επιβολή Ειδικής Εισφοράς Συνταξιούχων Επικουρικής Ασφάλισης που θα παρακρατείται μηνιαία.
- Αύξηση του ποσοστού παρακράτησης ΛΑΦΚΑ σε όλες τις συντάξεις άνω των 1450 ευρώ, από 4% έως 10%, που ίσχυε μέχρι τότε, σε 6% έως 14%.

Στα εργασιακά υπήρξαν επίσης σημαντικές αλλαγές:

- ο Θεσπίζεται μέτρο εργασιακής εφεδρείας για οργανισμούς που καταργούνται.
- ο Όσοι προσλαμβάνονται χωρίς επαγγελματική εμπειρία θα αμείβονται με μισθό χαμηλότερο κατά 20% από το όριο της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης.
- ο Η διάρκεια των συμβάσεων ορισμένου χρόνου πηγαίνει από τα 2 στα 3 χρόνια.
- ο Αυστηρότερα κριτήρια για τις κοινωνικές παροχές, συμπεριλαμβανομένης της ανεργίας, και μείωση ορισμένων επικουρικών συντάξεων για 9 δημοσίους υπαλλήλους στους 10.

4.5 Σχέδιο δεύτερου προγράμματος βοήθειας

Μετά την ψήφιση του προγράμματος λιτότητας και σε διάστημα μικρότερο από ένα μήνα, στα μέσα Ιουλίου, πραγματοποιήθηκε σύνοδος κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα χρέους της Ελλάδας αλλά και να εξευρεθούν τρόποι θωράκισης του Ευρώ απέναντι σε κερδοσκοπικές επιθέσεις. Η σύνοδος κορυφής κατέληξε στις 21 Ιουλίου 2010 σε συμφωνία νέας δανειοδότησης της Ελλάδας και η «Τρόικα» αναγκάζεται να καταρτίσει ένα δεύτερο πακέτο διάσωσης 158 δις ευρώ, εκ των οποίων τα 109 δις σε δάνεια (εκ των οποίων 49 δις είναι το υπόλοιπο από το πρώτο πακέτο διάσωσης) και που κατανέμονται μεταξύ του ΔΝΤ και του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας, άλλα 37 δις από τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα, ενώ τα υπόλοιπα 12 δις θα προέλθουν από την επαναγορά ομολόγων. Ακόμη προβλέπεται η επιμήκυνση από 15 έως και 30 χρόνια των ομολόγων που λήγουν από το άμεσο διάστημα έως το 2020 (Καρκαγιάννης, 2011; Λάσκαρη, 2011).

4.6 Αποκλίσεις από τους στόχους και 5ο πακέτο μέτρων λιτότητας

Στο τέλος Αυγούστου ανακοινώθηκε πως η οικονομία της Ελλάδας βρισκόταν εκτός στόχων, καθώς υπήρχε μεγάλη υστέρηση εσόδων και αύξηση δαπανών (Δαυλός, 2011; Χατζηνικολάου, 2011). Στο περιθώριο συνεδριάσεων του Ecofin και του Eurogroup στο Βρότσλαβ, στις 16 Σεπτεμβρίου, προτάθηκε από το Γερμανό υπουργό των Οικονομικών Βόλφγκανγκ Σόιμπλε, ακόμα και εθελοντική έξοδος της Ελλάδας από την Ευρωζώνη, πρόταση που απορρίφθηκε αμέσως από την ελληνική πλευρά (Νέδος, 2016). Σε συνδυασμό με την απειλή της «Τρόικας» για την μη καταβολή της έκτης δόσης του δανείου του πρώτου πακέτου διάσωσης, η κυβέρνηση οδηγείται σε μία σειρά έκτακτων συμπληρωματικών μέτρων. Έτσι, στις 21 Σεπτεμβρίου 2011, η ελληνική κυβέρνηση ανακοινώνει νέα δημοσιονομική λιτότητα ώστε να απελευθερώσει την έκτη δόση του πρώτου διεθνούς πακέτου βοήθειας του 2010, με μέτρα που πλήττουν τους συνταξιούχους, τους δημοσίους υπαλλήλους και πρόσθετη φορολόγηση που συνολικά αναμένεται να εξοικονομήσουν άλλα 7,5 δις ευρώ. Στα μέτρα που ανακοινώθηκαν περιλαμβάνονται τα εξής:

- Διεύρυνση του μέτρου της εργασιακής εφεδρείας και σε οργανισμούς που δεν καταργούνται (30.000 δημόσιοι υπάλληλοι τίθενται σε «καθεστώς εφεδρείας»)
- Νέος έκτακτος φόρος στην ηλεκτροδοτούμενη δομημένη επιφάνεια ακινήτων που θα καταβάλλεται μέσω του λογαριασμού της ΔΕΗ
- Περικοπή συντάξεων και μεγάλες περικοπές στο εφάπαξ.
- Νέες περικοπές μισθών στο δημόσιο και εφαρμογή ενιαίου μισθολογίου.
- Μείωση του αφορολόγητου ορίου από τα 8.000 στα 5.000 ευρώ ετησίως.
- Άνοιγμα όλων των κλειστών επαγγελματιών.
- Νέος φόρος στα ακίνητα.
- Πρόσθετες ιδιωτικοποιήσεις.

4.7 Η πορεία προς το δεύτερο Μνημόνιο

Στο τέλος μιας νέας μαραθώνιας συνόδου κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με στόχο την κατάρτιση ενός οριστικού σχεδίου αντιμετώπισης της κρίσης χρέους στην Ευρωζώνη, επιτυγχάνεται συμφωνία με τις τράπεζες πιστωτές της χώρας για τη διαγραφή μέρους του ελληνικού χρέους. Στις 27 Οκτωβρίου 2011 ανακοινώνεται η συμφωνία που απέβλεπε σε «κούρεμα» κατά 50% του ελληνικού χρέους και πρόσθετο πακέτο βοήθειας προς την Ελλάδα ύψους 130 δις ευρώ. Στην Αθήνα χορηγούνται 100 δις ευρώ με μορφή νέων δανείων (σε αντικατάσταση του προγράμματος των 109 δις ευρώ που αποφασίστηκε τον Ιούλιο του 2011) και άλλα 30 δις ευρώ διατίθενται προς τις τράπεζες για την ανακεφαλαιοποίηση τους. Η Ελλάδα πλέον πρέπει να αποδεχθεί αυστηρότερους ελέγχους στη δημοσιονομική πολιτική της καθώς δέχεται έντονες επικρίσεις για την «απώλεια της δημοσιονομικής κυριαρχίας».

Με βάση αυτή τη συμφωνία, οι ιδιώτες θα αποδέχονταν, σε εθελοντική βάση, μείωση της αξίας των ελληνικών ομολόγων που διαθέτουν κατά 50%, και η χώρα θα δεσμευόταν με ένα νέο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής έως και το 2021. Παράλληλα αποφασίστηκε η δημιουργία ενός μηχανισμού μόνιμης εποπτείας για την Ελλάδα που θα παρακολουθεί διαρκώς την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων καθώς και η αύξηση των κεφαλαίων του Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας κατά ένα τρις ευρώ (Αθανασίου, 2011).

4.8 Το 6ο πρόγραμμα λιτότητας και Δεύτερο Μνημόνιο

Ακολουθεί μία ταραχώδης περίοδος, όπου κατά τη διάρκεια του Νοεμβρίου του 2011 υπάρχει η πρόταση-απειλή από τον πρωθυπουργό Γιώργο Παπανδρέου για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος σχετικά με τη νέα συμφωνία, προκαλώντας μια τεράστια αναστάτωση τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, και η οποία τελικώς εγκαταλείφθηκε, οδηγώντας όμως στο σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας και εθνικής ενότητας υπό τον τεχνοκράτη και πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Λουκά Παπαδήμο.

Ο Λουκάς Παπαδήμος ζητά την ψήφιση ενός νέου προγράμματος λιτότητας ώστε να καλυφθεί τρύπα στον προϋπολογισμού ύψους 350 εκατ. ευρώ και η οποία απειλεί τη χώρα με στάση πληρωμών. Αυτά τα νέα μέτρα που επίσης συνόδευαν και

το δεύτερο μνημόνιο, εγκρίθηκαν από την Κυβέρνηση στις 10 Φεβρουαρίου 2012 και προέβλεπαν τα εξής:

- Μείωση κατά 22% του κατώτατου μισθού σε όλα τα κλιμάκια του βασικού μισθού (από 751€ σε 586€) και 32% στους νεοεισερχόμενους μέχρι 25 ετών.
- Κατάργηση 150.000 θέσεων εργασίας από το δημόσιο τομέα έως το 2015, εκ των οποίων 15.000 μέσα στο 2012.
- Ατομικές ή επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας αντί για τις κλαδικές. Άρση μονιμότητας σε ΔΕΚΟ και υπό κρατικό έλεγχο τράπεζες.
- Περικοπές συντάξεων, επιδομάτων, δαπανών υγείας, άμυνας, λειτουργιών του Κράτους και εκλογών.
- Κατάργηση των Οργανισμών Εργατικής Κατοικίας και Εστίας.
- Αύξηση αντικειμενικών αξιών και ενοποίηση φόρων στα ακίνητα.
- Πλήρες άνοιγμα 20 κλειστών επαγγελμάτων.
- Αύξηση των εισιτηρίων στις Αστικές Συγκοινωνίες και στον ΟΣΕ κατά 25%.
- Κλείσιμο 200 εφοριών, κατάργηση φοροαπαλλαγών και χαμηλού ΦΠΑ στα νησιά.

Το δεύτερο Μνημόνιο τελικώς ψηφίστηκε από τη Βουλή των Ελλήνων στις 13 Φεβρουαρίου 2012 κατά τη συζήτηση για την «Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας» με το νόμο Ν. 4046/2012 (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2012α).

Στις 21 Φεβρουαρίου 2012, οι υπεύθυνοι της ευρωζώνης υιοθετούν οριστικά ένα δεύτερο πακέτο βοήθειας για την Ελλάδα, ύψους 237 δις ευρώ. Εκτός από τα

δάνεια αυτά, το πρόγραμμα προβλέπει τη απομείωση κατά το ήμισυ της ονομαστικής αξίας του ελληνικού χρέους που κατέχουν ιδιώτες πιστωτές, τράπεζες και επενδυτικά ταμεία, δηλαδή 107 δις ευρώ. Το PSI (αγγλικά: Private Sector Involvement, ελληνικά: Συμμετοχή του Ιδιωτικού Τομέα) ολοκληρώθηκε με επιτυχία στις 9 Μαρτίου, με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα να αγγίζει το 95,7%.

4.9 Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 και 7ο πρόγραμμα μέτρων λιτότητας

Μετά από διαπραγματεύσεις διάρκειας της κυβέρνησης με την τρόικα καταρτίζεται το μεσοπρόθεσμο πλαίσιο δημοσιονομικής στρατηγικής 2013-2016, και στις 7 Νοεμβρίου υπερψηφίστηκε το πολυνομοσχέδιο που προέβλεπε μέτρα ύψους 18,9 δις ευρώ, από τα οποία τα 9,4 δις αφορούσαν το έτος 2013 (Πλάντζος, 2012; Φιλιππίδης, 2012). Ο νόμος Ν. 4093/2012 (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2012b) περιλάμβανε μεταξύ άλλων μέτρα όπως:

- Αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης κατά 2 έτη, από 1-1-2013.
- Μείωση στις συντάξεις από 5 έως και 15%, από τα 1.000 ευρώ και άνω.
- Μειώσεις στο εφάπαξ έως 83%.
- Κατάργηση της καθολικότητας της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας.
- Κατάργηση των Δώρων Χριστουγέννων και Πάσχα, όπως και των επιδομάτων αδείας για τους δημοσίους υπαλλήλους και συνταξιούχους.
- Μείωση χρόνου προειδοποίησης για απολύσεις σε 4 αντί 6 μήνες.
- Περικοπές στα ειδικά μισθολόγια.
- Ένταξη στο ενιαίο μισθολόγιο των εργαζομένων στις ΔΕΚΟ.
- Εφαρμογή διαθεσιμότητας ενός έτους, με μειωμένο μισθό σε μόνιμους υπαλλήλους του δημοσίου, οι θέσεις των οποίων καταργούνται.
- Κατάργηση των πολυάριθμων οικογενειακών επιδομάτων και αντικατάστασής τους από το ενιαίο επίδομα στήριξης τέκνων.

- Αύξηση φόρου στο υγραέριο κίνησης κατά 23 λεπτά.
- Εισαγωγή έκτακτης εισφοράς στα φωτοβολταϊκά.
- Αντίτιμο 25 ευρώ για εισαγωγή σε νοσοκομείο.

Στις 26 Νοεμβρίου 2012, οι υπουργοί Οικονομικών της ευρωζώνης και το ΔΝΤ συμφωνούν σε μια μείωση κατά 40 δις ευρώ του ελληνικού χρέους και στην δεκαετή αναβολή της καταβολής των επιτοκίων. Έτσι, παρά την αρχική απαίτηση του ΔΝΤ για χρέος στο 120% του ΑΕΠ το 2020, αυτό πλέον αναμένεται να μειωθεί στο 124% του ΑΕΠ.

4.10 Το 8ο πρόγραμμα μέτρων λιτότητας και η πορεία προς το Τρίτο Μνημόνιο

Η κυβέρνηση Σαμαρά τον Ιανουάριο του 2013 ψηφίζει νέο νόμο που προβλέπει μέτρα για την εξοικονόμηση 2,5 δις ευρώ και αφορούν κυρίως:

- Αύξηση της φορολογίας των ελευθέρων επαγγελματιών & αύξηση της φορολογίας για τους εργαζόμενους που κερδίζουν περισσότερα από 21.000 ευρώ ετησίως,
- Φορολόγηση των εφοπλιστών για πρώτη φορά από το 1953.

Τον Ιανουάριο του 2015, ο Αλέξης Τσίπρας, αναδεικνύεται νικητής στις βουλευτικές εκλογές, υποσχόμενος να τερματίσει την λιτότητα, την ανεργία και τα μνημόνια. Έτσι, η νεοσύστατη ελληνική κυβέρνηση ξεκίνησε μια νέα σειρά διαπραγματεύσεων με τους δανειστές και τον Ιούνιο βρισκόταν κοντά σε συμφωνία. Όμως, οι νέες απαιτήσεις των δανειστών οδήγησαν τον πρωθυπουργό στην ανακοίνωση της πρόθεσής του για διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου, θέτοντας στον ελληνικό λαό ουσιαστικά την απόφαση αποδοχής ή μη της προτεινόμενης συμφωνίας που κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015, και το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα την καταψήφιση της συμφωνίας-μνημονίου με ποσοστό 61,3%.

4.11 Το 9ο πακέτο μέτρων λιτότητας και το Τρίτο Μνημόνιο

Η ελληνική κυβέρνηση και ο πρωθυπουργός, ακόμα και έπειτα από τις έντονες αντιδράσεις του κυβερνητικού συνασπισμού και την ταραχώδη παραίτηση του υπουργού Οικονομικών Γιάννη Βαρουφάκη την επομένη του δημοψηφίσματος, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον Ευκλείδη Τσακαλώτο, συνέχισε τις συζητήσεις γύρω από ένα νέο μνημόνιο. Στις 13 Ιουλίου 2015, μετά από πολύωρη διαπραγμάτευση, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε συμφωνία.

Η Βουλή των Ελλήνων στις 16 Ιουλίου 2015 υιοθετεί ένα ακόμα πακέτο μέτρων λιτότητας, παρά τις αντιδράσεις πολλών βουλευτών του κυβερνητικού συνασπισμού που τάχθηκαν κατά του προγράμματος και το καταψήφισαν. Το νέο πρόγραμμα λιτότητας περιλαμβάνει κυρίως:

- Μεταρρύθμιση του ΦΠΑ για τον «εξορθολογισμό» των συντελεστών.
- Μέτρα για τη βελτίωση της «βιωσιμότητας» του συνταξιοδοτικού συστήματος ενόψει μιας ευρύτερης μεταρρύθμισης του.
- Την εφαρμογή μέτρων σχεδόν αυτόματων περικοπών στις δαπάνες σε περίπτωση δημοσιονομικής απόκλισης.

Η σύναψη της τρίτης δανειακής σύμβασης («τρίτο μνημόνιο») προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό της κυβέρνησης και τελικά στις 14 Αυγούστου 2015 ψηφίστηκε από 221 βουλευτές, με σημαντικές απώλειες για τον κυβερνητικό σχηματισμό, με το νόμο Ν. 4336/2015 «Συνταξιοδοτικές διατάξεις - Κύρωση του Σχεδίου Σύμβασης Οικονομικής Ενίσχυσης από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας και ρυθμίσεις για την υλοποίηση της Συμφωνίας Χρηματοδότησης» (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2015). Τα κυριότερα μέτρα αυτής της συμφωνίας είναι τα εξής:

- Αύξηση εισφορών υγείας 2% στις κύριες και 6% στις επικουρικές συντάξεις.
- Μετακίνηση πλήθους προϊόντων από το 13% στο 23% ΦΠΑ. Πιθανή αύξηση ΦΠΑ στο 24%.
- Σταδιακή κατάργηση του μειωμένου ΦΠΑ των νησιών του Αιγαίου.
- Επαναφορά της μειωμένης κατά 30% έκτακτης εισφοράς.
- Αύξηση του φορολογικού συντελεστή επιχειρήσεων από 26% σε 29%.

- Αύξηση προκαταβολής φόρου επόμενου έτους στο 100%.
- Αύξηση φόρου ασφαλιστρών.
- Κατάργηση φοροαπαλλαγών (αγροτών, ΕΝΦΙΑ, κ.λπ.).
- Αύξηση φόρου τυχερών παιχνιδιών.
- Πιθανή μείωση αφορολόγητου, αύξηση συντελεστών και έκτακτης εισφοράς.
- Πιθανή αύξηση φόρου: ακίνητης περιουσίας (ΕΝΦΙΑ), σε βενζίνη, καπνό, ποτά, τέλη κυκλοφορίας, τέλη συνδρομητών κινητής τηλεφωνίας, μερίσματα.

Οι απώλειες του κυβέρνησης κατά την ψήφιση του τρίτου μνημονίου οδήγησαν τελικά τον πρωθυπουργό στην παραίτηση της κυβέρνησής του στις 20 Αυγούστου. Έτσι, μετά από την παραίτηση της κυβέρνησης και την αποτυχία των διερευνητικών εντολών για το σχηματισμό νέας, προκηρύχθηκε η διεξαγωγή πρόωγων εκλογών στις 20 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, όπου έλαβε χώρα η επανεκλογή του ίδιου κυβερνητικού συνασπισμού.

4.12 Ενεργοποίηση του Αυτόματου Μηχανισμού Δημοσιονομικής Προσαρμογής

Στις 23 Μαΐου 2016 ψηφίζεται πολυνομοσχέδιο με το οποίο επικυρώνονται αυξήσεις φόρου σε καύσιμα, κινητή και σταθερή τηλεφωνία, καπνό, ξενοδοχεία. Ταυτόχρονα, με το νόμο Ν. 4389 «Επείγουσες διατάξεις για την εφαρμογή της συμφωνίας δημοσιονομικών στόχων και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και άλλες διατάξεις», θεσμοθετείται ο Αυτόματος Μηχανισμός Δημοσιονομικής Προσαρμογής του Προϋπολογισμού Γενικής Κυβέρνησης, δηλαδή «κόφτης», σύμφωνα με τον οποίον θα πραγματοποιείται αυτόματη περικοπή δαπανών, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, όταν δεν επιτυγχάνονται οι δημοσιονομικοί στόχοι (Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, 2016).

Οι περικοπές θα είναι έως το 2% του ΑΕΠ κάθε έτους, ανάλογα με το ύψος της απόκλισης έναντι των στόχων. Ταυτόχρονα, ένα ποσοστό 10% επί του συνόλου των κρατικών δαπανών, πέραν των κατηγοριών που εξαιρούνται, θα διατηρούνται ως «μαξιλάρι» και δεν διατίθενται έως την 1η Ιουλίου κάθε έτους. Ο «κόφτης» δεν θα ενεργοποιείται για αποκλίσεις έως το 0,25% του ΑΕΠ, ή σε περιπτώσεις ανωτέρας βίας και φυσικών καταστροφών. Σημειώνεται ότι οι αποκλίσεις θα προκύπτουν από την επίσημη ανακοίνωση της ΕΛΣΤΑΤ, επικυρωμένη από την Eurostat για τις ετήσιες δημοσιονομικές επιδόσεις.

Από τη δημοσιονομική προσαρμογή εξαιρούνται οι ακόλουθες κατηγορίες δαπανών που σχετίζονται με τη βασική λειτουργία των Φορέων της Γενικής Κυβέρνησης, με την κοινωνική προστασία και την προστασία των δημοσίων επενδύσεων:

α) Δαπάνες απορρέουσες από αξιώσεις ιδιωτών από την εκτέλεση δημοσίων συμβάσεων κατά την έννοια του άρθρου 15 του ν. 4281/2014, από τις ήδη συναφθείσες συμβάσεις μισθώσεων, από καταπτώσεις εγγυήσεων και από αμετάκλητα επιδικασθείσες απαιτήσεις εις βάρος του Δημοσίου.

β) Δαπάνες Ύδρευσης, Ηλεκτρικής Ενέργειας και Χρήσης Φυσικού Αερίου.

γ) Δαπάνες συντήρησης και επισκευής μεταφορικών μέσων ξηράς, πλωτών μέσων και αεροσκαφών.

δ) Οι δαπάνες της μείζονος κατηγορίας «Καταναλωτικές και Σύνθετες Δαπάνες» της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων.

ε) Το σύνολο των δαπανών υγείας.

στ) Δαπάνες για οικογενειακά επιδόματα, επιδόματα ΑμεΑ, Θέρμανσης, ανεργίας και προνοιακά επιδόματα, που καταβάλλονται μέσω Κεντρικών Αυτοτελών Πόρων (ΚΑΠ).

ζ) Δαπάνες για ενισχύσεις νοικοκυριών ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, οικογενειών με χαμηλά εισοδήματα και τέκνα που φοιτούν στην υποχρεωτική εκπαίδευση ή με τέκνα που σπουδάζουν μακριά από τον τόπο κατοικίας τους.

η) Δαπάνες για το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα.

θ) Δαπάνες για το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι».

ι) Δαπάνες σχετικές με το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων

ια) Δαπάνες σχετικές με τη διεξαγωγή και έκδοση αποτελεσμάτων του συνόλου των εξετάσεων που διενεργούνται από το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, προμήθειες κάθε είδους εξοπλισμού για τις δομές Ειδικής Αγωγής

και Εκπαίδευσης, δαπάνες για σχολικά βιβλία και για τη σίτιση και τη στέγαση των φοιτητών.

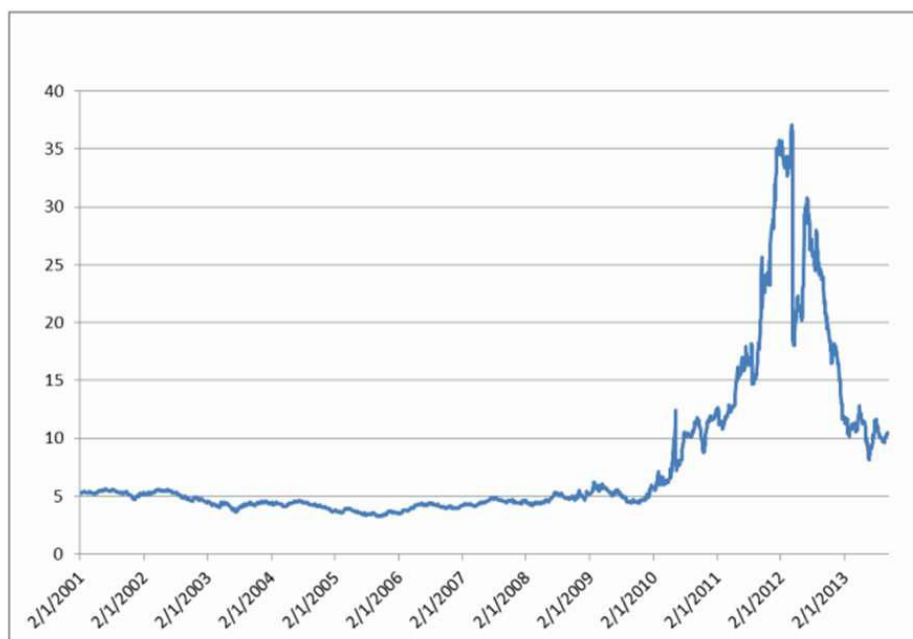
Όπως ορίζεται στην τροπολογία, εάν η απόκλιση από τους στόχους για τα πρωτογενή πλεονάσματα είναι μικρότερη ή ίση του 0,25% του ΑΕΠ, δεν θα λαμβάνονται μέτρα. Αντίθετα:

- Για απόκλιση 0,26%-0,75% του ΑΕΠ, θα λαμβάνονται μέτρα 0,5% του ΑΕΠ.
- Για απόκλιση 0,76%-1,25% του ΑΕΠ, θα λαμβάνονται μέτρα 1% του ΑΕΠ.
- Για απόκλιση 1,26%-1,75% του ΑΕΠ, θα λαμβάνονται μέτρα 1,5% του ΑΕΠ.
- Για απόκλιση 1,76%-2,25% του ΑΕΠ, θα λαμβάνονται μέτρα 2% του ΑΕΠ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

5. Αποτελεσματικότητα των Μνημονίων

Αν και η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση δεν προκάλεσε την κρίση χρέους στην ελληνική οικονομία, συνέβαλε στην επέκταση και την επίσπευσή της. Η Ελλάδα βρέθηκε στο κέντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος, αποκλεισμένη από τις διεθνείς αγορές, χωρίς να μπορεί να αναχρηματοδοτήσει τις δανειακές της υποχρεώσεις. Η αυξητική πορεία των spreads αλλά και η αμφιβολία των αγορών για τη δανειοληπτική ικανότητα της ελληνικής οικονομίας άρχισαν να εμφανίζονται στις αρχές του 2008 (Διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 4. Spreads ελληνικών 10ετών ομολόγων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

Η εποχή των «μνημονίων» ξεκίνησε στις 23 Απριλίου 2010 όταν και η χώρα κατέθεσε στο ΔΝΤ και στο Συμβούλιο της ΟΝΕ το αίτημα της για δημόσια χρηματοδότηση και συνεχίζεται έως και σήμερα. Η πρώτη δανειακή σύμβαση συνοδεύτηκε από «αυστηρούς όρους» (Trichet, 2010) και το πρόγραμμα εστίαζε σε τρεις «κύριες προκλήσεις»: στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και της δημοσιονομικής βιωσιμότητας μέσω μιας σημαντικής δημοσιονομικής προσπάθειας, στην αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας μέσω μεταρρυθμίσεων (π.χ. περικοπές σε μισθούς και επιδόματα) και στη διασφάλιση της σταθερότητας του χρηματοπιστωτικού τομέα (IMF, 2010; Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους, 2015).

Ουσιαστικά όμως, ο στόχος της πρώτης δανειακής σύμβασης ήταν να δημιουργηθεί μια ασφαλής έξοδος για τους ιδιώτες που επιθυμούσαν να αποφύγουν τον κίνδυνο, μειώνοντας την έκθεσή τους στα ελληνικά ομόλογα, καθώς υπήρχε μεγάλη πιθανότητα για την επιβολή «κούρεματος» στην ονομαστική αξία αυτών των ομολόγων. Τελικά όμως, οι συνεχείς καθυστερήσεις και η απροθυμία των πιστωτών να συμφωνήσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα στο «κούρεμα» των ελληνικών ομολόγων οδήγησε σε αύξηση του ελληνικού δημόσιου χρέος από τα 299 στα 355 δις ευρώ μέσα στη διετία 2010-11. Ως βασική αιτία της απροθυμίας των δανειστών να προχωρήσουν νωρίτερα στο «κούρεμα» των ελληνικών ομολόγων αναγνωρίζεται η έκθεση των ξένων τραπεζών στο ελληνικό δημόσιο και ιδιωτικό χρέος (Blustein, 2015; Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους, 2015).

Το προφίλ του χρέους άλλαξε ριζικά, το ποσοστό των ομολόγων στο δημόσιο χρέος μειώθηκε από 91,1% το 2009 σε 70,5% το 2011, ενώ παράλληλα το ποσοστό των δανείων, για το ίδιο χρονικό διάστημα, αυξήθηκε από 5,2% σε 25,3%. Κατά τη διετία 2010-11, η χώρα περιήλθε σε έντονη ύφεση, με μια συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά 4,9% και 7,2% αντίστοιχα για κάθε έτος, η οποία κατ' ουσία ακύρωσε την επίτευξη όλων σχεδόν των δημοσιονομικών στόχων, είτε αυτοί αφορούσαν την αύξηση των φορολογικών εσόδων είτε τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος. Στο εσωτερικό της χώρας οι έντονες αντιδράσεις ενάντια στα περιοριστικά δημοσιονομικά μέτρα επέφεραν μακρά πολιτική κρίση, ενώ παράλληλα η Τρόικα ζητούσε επιτακτικά πρόσθετα μέτρα και περικοπές δαπανών, δείχνοντας ότι το πρώτο Μνημόνιο ήταν πλέον αναποτελεσματικό.

Το Μνημόνιο, όντας ένα απόλυτα δεσμευτικό πρόγραμμα οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, με σαφείς υποχρεώσεις, χρονικό διάγραμμα ενεργειών, διαδικασίες διαβούλευσης και παρακολούθησης κ.λπ., προέβλεπε την επιστροφή της Ελλάδας στις χρηματοπιστωτικές αγορές το 2012 και γι' αυτό δεν κάλυπτε πλήρως τις μακροχρόνιες δανειακές ανάγκες της χώρας για τα έτη 2012 και 2013 (Hellenic Republic 2011a; 2011b). Στην πράξη όμως, το πρώτο πακέτο μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής ήταν ανεπαρκές για να πείσει τις αγορές, και έτσι, πολύ σύντομα μετά από την έναρξη του προγράμματος ανακοινώθηκαν νέα μέτρα που ήταν ακόμη περισσότερο περιοριστικά, και τα οποία εστίαζαν σε οριζόντιες περικοπές δαπανών, όπως μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων, οι συντάξεις και τα επιδόματα, και παράλληλα σε αυξήσεις έμμεσων φόρων, τα οποία συνδυαστικά τροφοδότησαν την ύφεση. Τα ελληνικά spreads συνέχιζαν ολοένα να αυξάνονται και ο δανεισμός από τις αγορές είχε καταστεί σχεδόν απαγορευτικός, καθώς τα οριζόντια μέτρα περικοπής των δαπανών αντιμετώπιζαν τα συμπτώματα και όχι τα πραγματικά αίτια της κρίσης.

Το πρώτο Μνημόνιο (2010), ως τυπικό πρόγραμμα παροχής πιστώσεων με ευνοϊκούς όρους μεν αλλά με «αντάλλαγμα» τη δημοσιονομική προσαρμογή και τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, θεωρούσε ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε πρόβλημα ρευστότητας (liquidity), και αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο τα παρεχόμενα δάνεια ήταν σχετικά βραχυπρόθεσμα και το επιτόκίό τους δεν ήταν τόσο ιδιαίτερα ευνοϊκό, ενώ παράλληλα δεν έγινε αναδιάρθρωση του χρέους. Όμως τα επόμενα δύο Μνημόνια (2012, 2015) είχαν διαφορετική φιλοσοφία και αντιμετώπιζαν το πρόβλημα της Ελλάδας ως πρόβλημα φερεγγυότητας (solvency). Στη βάση αυτής της

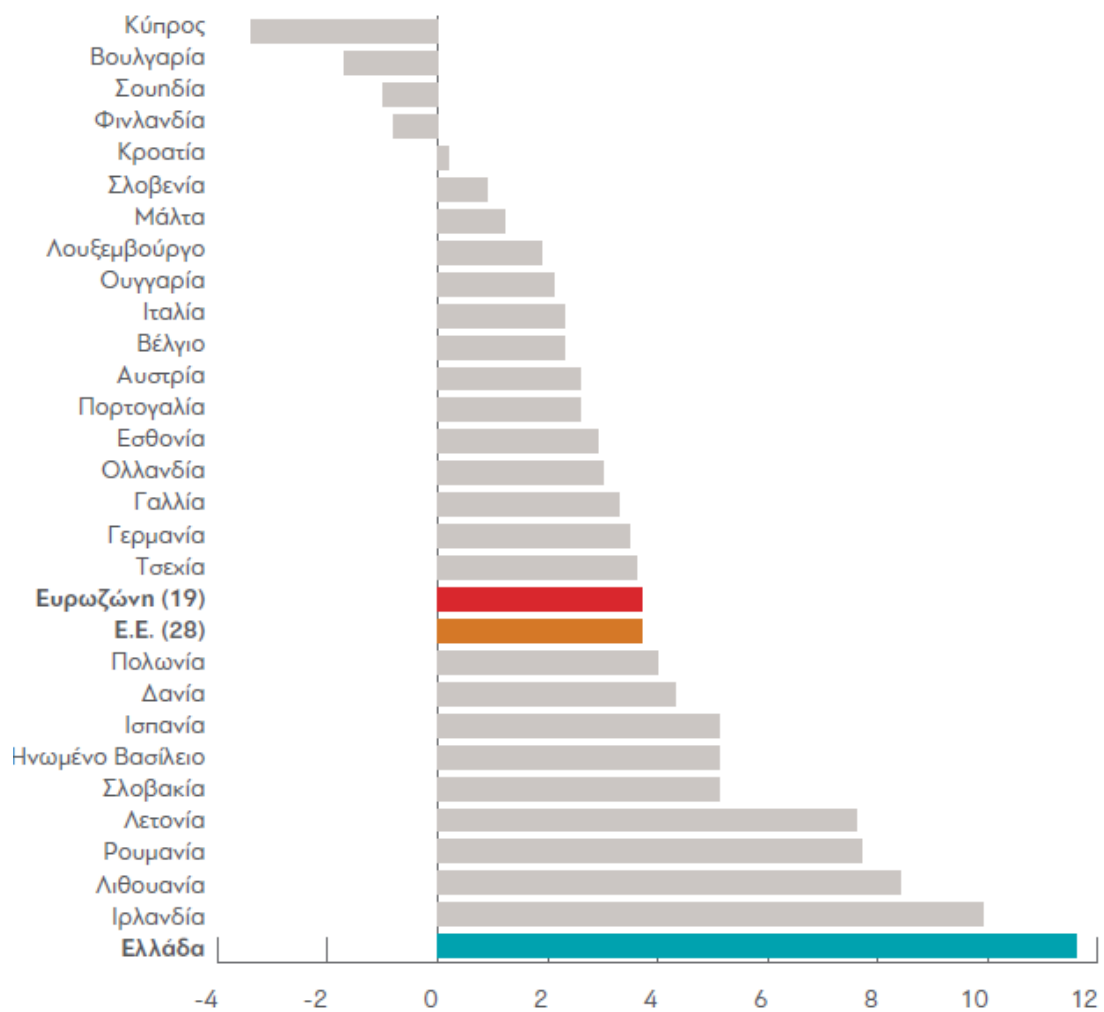
διαπίστωσης το μεν δεύτερο πρόγραμμα συνοδεύτηκε από αναδιάρθρωση του χρέους, το δε τρίτο από την υπόσχεση για μια περαιτέρω ελάφρυνσή του. Συνολικά στην Ελλάδα στο πλαίσιο των Μνημονίων παρασχέθηκε δανειοδότηση ενός ύψους μεγαλύτερου των 300 δις ευρώ και το δάνειο αυτό αποτελεί μακράν μεγαλύτερο που έχει δοθεί στην παγκόσμια ιστορία (σύγκριση με δεδομένα Reinhart and Rogoff, 2009). Ομοίως, η αναδιάρθρωση του ελληνικού χρέους του 2012 είναι η μεγαλύτερη καταγεγραμμένη απομείωση χρέους παγκοσμίως.

5.1 Δημοσιονομική προσαρμογή

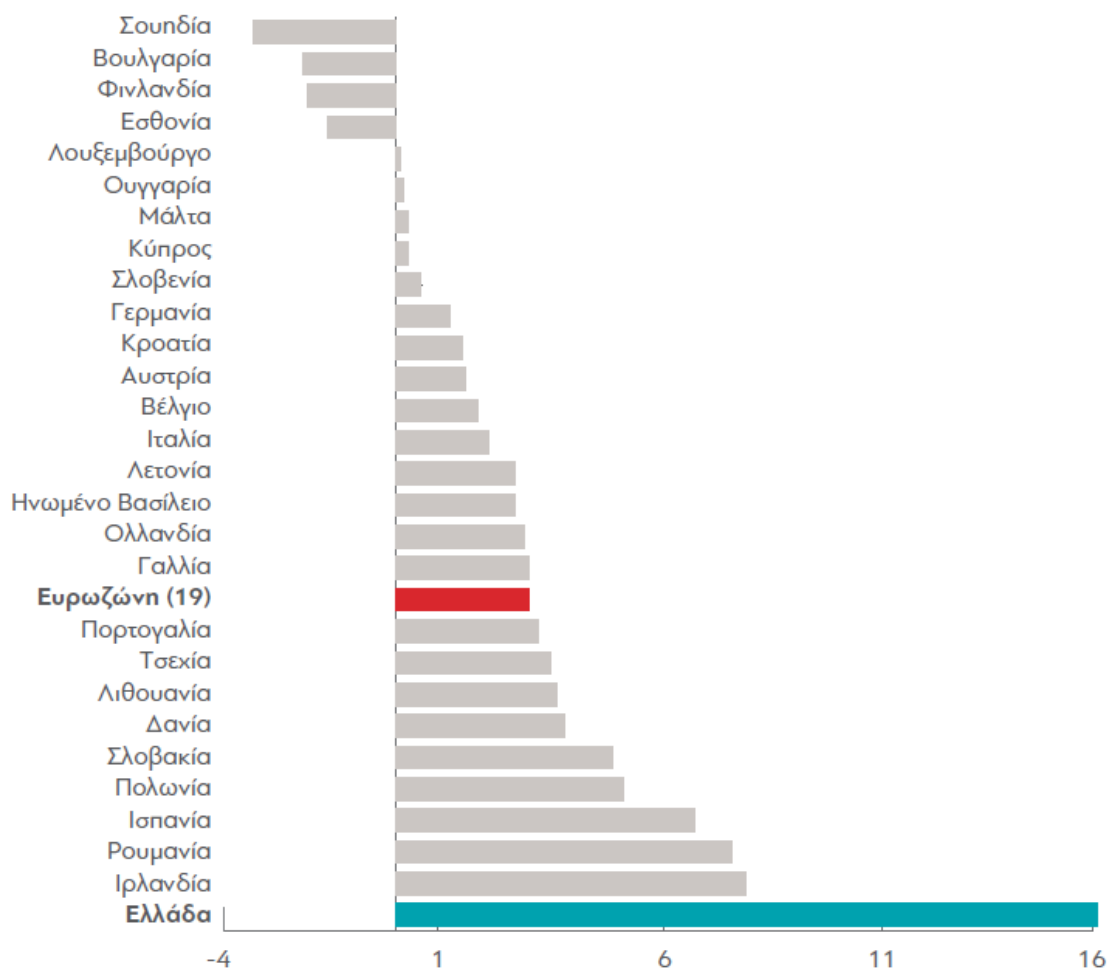
Ο στόχος των Μνημονίων ήταν να καλύψουν άμεσα τις δημοσιονομικές ανάγκες της χώρας και να στηρίξουν το τραπεζικό σύστημα το οποίο βρέθηκε κάτω από την απειλή της κατάρρευσης λόγω επίσης και της περιορισμένης ρευστότητας, ώστε μεσοπρόθεσμα να αποκατασταθούν οι ισορροπίες στο εσωτερικό και εξωτερικό της χώρας, να πραγματοποιηθεί η επιστροφή της στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου και να δημιουργηθεί έτσι μια σταθερή βάση για βιώσιμη ανάπτυξη.

Σε μια προσπάθεια διερεύνησης των Μνημονίων και αποτίμησης της αποτελεσματικότητάς τους, και πραγματικό γεγονός το ότι ακόμη και ύστερα από επτά χρόνια η Ελλάδα βρίσκεται αποκλεισμένη από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίου, η συνήθης εντύπωση και η επικρατούσα άποψη στο δημόσιο διάλογο είναι αρνητική. Στη βιβλιογραφία συναντούμε πολλές ερευνητικές προσπάθειες για τη διερεύνηση των αιτίων, την περιγραφή της εξέλιξης της κρίσης και την αποτίμηση των μέτρων που έχουν ληφθεί (Arghyrou, 2015; Christodoulakis, 2015; Galenianos, 2014; Ioannides & Pissarides, 2015; Pelagidis and Mitsopoulos, 2016).

Αρχικά, η Ελλάδα παρουσίασε μια εντυπωσιακή δημοσιονομική προσαρμογή (Διάγραμμα 5). Το δημοσιονομικό ισοζύγιο ως ποσοστό του ΑΕΠ βελτιώθηκε κατά 11,6 ποσοστιαίες μονάδες από το 2009 έως και το 2014, και την ίδια στιγμή, το πρωτογενές έλλειμμα του 10,2% επί του ΑΕΠ μετατράπηκε σε πρωτογενές πλεόνασμα 0,4% επί του ΑΕΠ. Σύμφωνα με διάφορες οικονομετρικές εκτιμήσεις, η δημοσιονομική προσαρμογή της Ελλάδας κατά το διάστημα 2009-2014 ήταν ακόμη μεγαλύτερη, και κατά πολύ υψηλότερη από την προσαρμογή όλων των άλλων κρατών-μελών της Ε.Ε., όπως φαίνεται στο διάγραμμα 6.

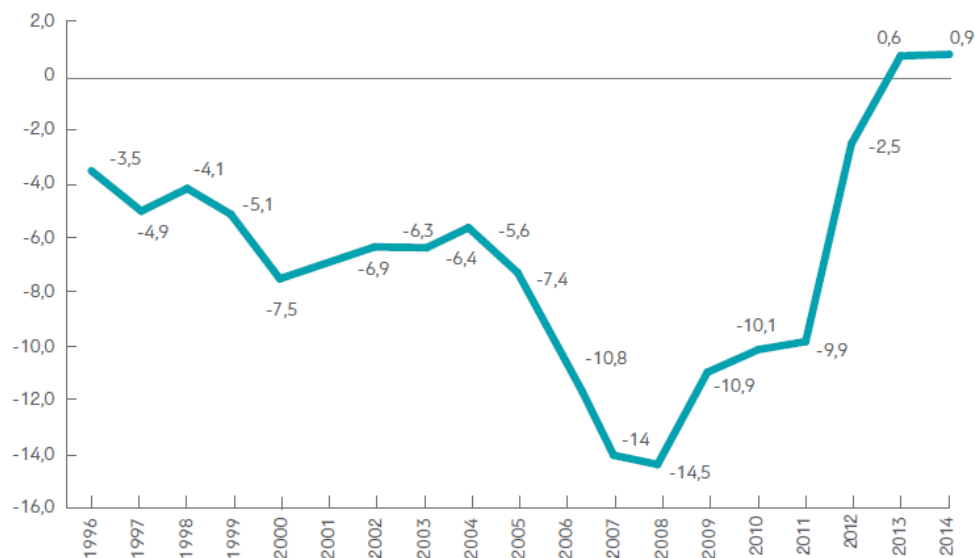
Διάγραμμα 5. Δημοσιονομική Προσαρμογή, 2009-2014 (% του ΑΕΠ). Πηγή: Eurostat.

Διάγραμμα 6. Κυκλικά Προσαρμοσμένη Δημοσιονομική Προσαρμογή, 2009-2014 (% του δυνητικού ΑΕΠ).
Πηγή: European Commission, AMECO database.

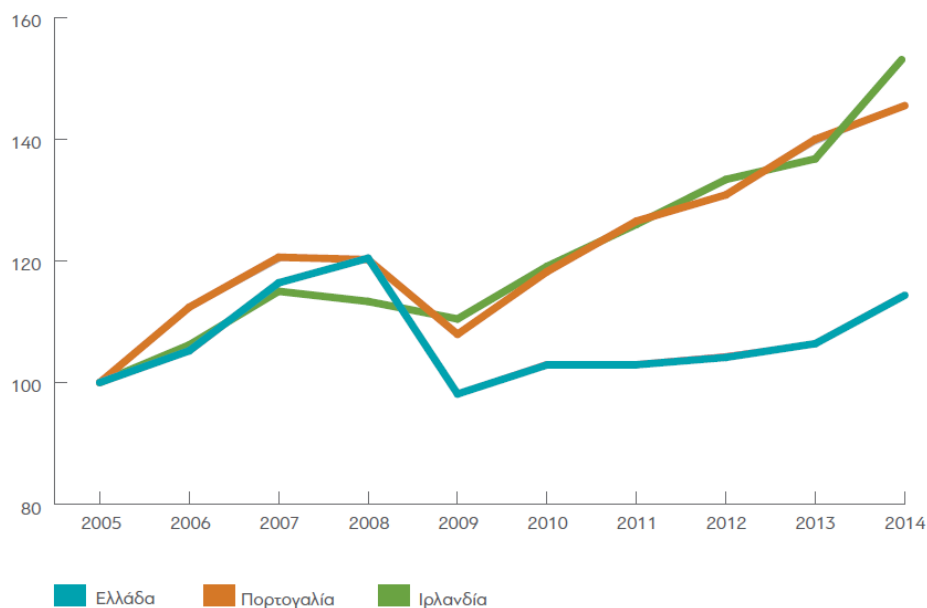
5.2 Αποκατάσταση εξωτερικών ισορροπιών

Η σημαντική μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας, μέσω διαφόρων παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας, βελτίωσε την ανταγωνιστικότητα, ενώ η πτώση του διαθέσιμου εισοδήματος οδήγησε σε μείωση των εισαγωγών. Έτσι, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, βρέθηκε από το έλλειμμα του 14,5% επί του ΑΕΠ για το 2008, στο πλεόνασμα ύψους 0,6% επί του ΑΕΠ για το 2013 (Διάγραμμα 7), και αυτή ήταν η πρώτη φορά μετά το 1948 που το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας ήταν πλεονασματικό.

Διάγραμμα 7. Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών (% του ΑΕΠ). Πηγή: IMF World Economic Outlook 2015.

Κατά το διάστημα 2010-2014, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Eurostat, στην Ελλάδα αυξήθηκε ο όγκος των εξαγωγών κατά 11%, ενώ παράλληλα μειώθηκε ο όγκος των εισαγωγών κατά 10%. Ωστόσο, σε απόλυτους αριθμούς, οι ελληνικές εξαγωγές για το 2014 ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα από τις αντίστοιχες για την περίοδο προ κρίσεως, ενώ παράλληλα, το ποσοστό των εξαγωγών επί του ΑΕΠ ακόμα και πριν από την κρίση για την Ελλάδα ήταν πολύ χαμηλότερο από ό,τι στις άλλες χώρες που εισήλθαν σε προγράμματα οικονομικής προσαρμογής (Διάγραμμα 8).

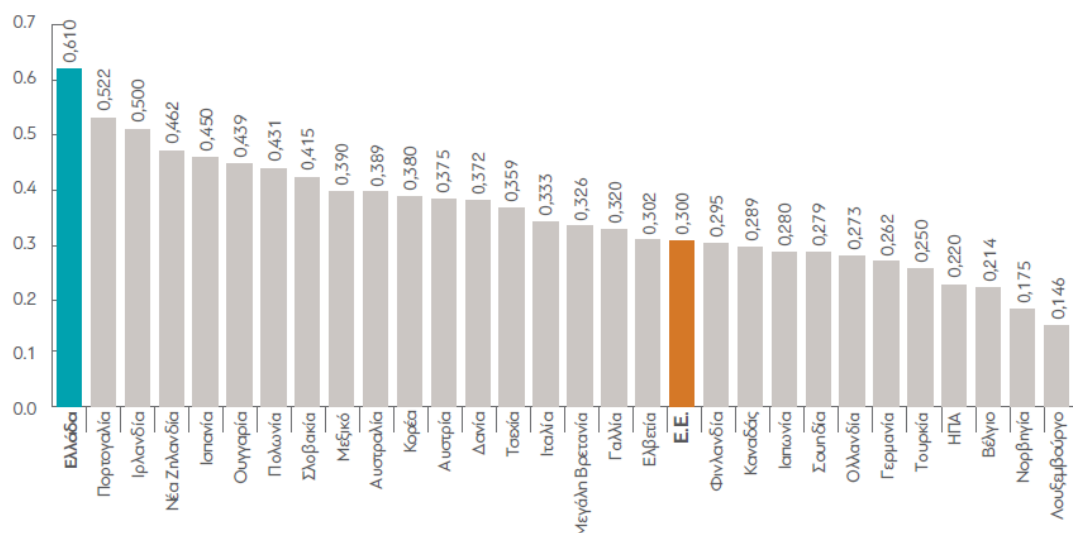
Διάγραμμα 8. Όγκος Εξαγωγών (2005-2014). Πηγή: Eurostat και IMF World Economic Outlook 2015.

Επομένως, σε ότι αφορά την αποκατάσταση των εσωτερικών και εξωτερικών ισορροπιών, το πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής μπορεί να θεωρηθεί επιτυχές.

5.3 Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

Η εικόνα όσον αφορά τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις είναι σχετικά πιο σύνθετη καθώς η Ελλάδα ξεκινούσε από μια πολύ χαμηλή βάση το 2010. Ωστόσο, από τη Βουλή των Ελλήνων ψηφίστηκε και άρχισε να εφαρμόζεται ένας πολύ σημαντικός αριθμός μεταρρυθμίσεων, και γι' αυτό το λόγο ο έγκυρος διεθνής οργανισμός παρακολούθησης της υλοποίησης μεταρρυθμίσεων ΟΟΣΑ, κατέταξε την Ελλάδα πρώτη ως προς τον βαθμό υλοποίησης μεταρρυθμίσεων στις τρεις σχετικές εκθέσεις του για τα έτη 2013-2015 (OECD 2013, 2014, 2015). Φυσικά πρέπει να τονιστεί ότι οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις έγιναν στην αγορά εργασίας και όχι στην αγορά προϊόντος.

Με αυτά τα δεδομένα το 2015 η έκθεση του ΟΟΣΑ, αξιολογώντας την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων για το διάστημα 2007-2014, κατέταξε την Ελλάδα στην πρώτη θέση, παρά το γεγονός ότι κατά την τριετία 2007-2009 έγιναν ελάχιστες μεταρρυθμίσεις στην χώρα μας. Έτσι, αν το διάστημα παρατήρησης της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων ήταν η περίοδος 2010-2014, η απόσταση που θα χώριζε την Ελλάδα από τις υπόλοιπες χώρες πιθανότατα θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη (Διάγραμμα 9).

Διάγραμμα 9. Υλοποίηση Μεταρρυθμίσεων (2007-2014). Πηγή: OECD Economic Policy Reforms 2015: Going for Growth.

Όμως, είναι επίσης γεγονός πως επειδή η Ελλάδα ξεκινούσε από πολύ χαμηλά και παρά τη θεαματική βελτίωση των τελευταίων ετών, όσον αφορά το επίπεδο, βρίσκεται ακόμη μεταξύ των λιγότερο «μεταρρυθμισμένων» χωρών της Ε.Ε. Η ταξινόμηση της Παγκόσμιας Τράπεζας, με τον δείκτη Doing Business, ο οποίος για την Ελλάδα το 2009 βρισκόταν στο 56% της κατανομής, ενώ για το 2013 είχε ανεβεί στο 31% (όσο μικρότερο το ποσοστό τόσο μεγαλύτερη η ανταγωνιστικότητα μιας χώρας και υψηλότερη η θέση της στη λίστα κατάταξης), κατατάσσει την Ελλάδα πίσω σχεδόν από όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε., παρά τη σημαντική πρόοδο που έχει γίνει στον τομέα της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και το Lisbon Council (2015).

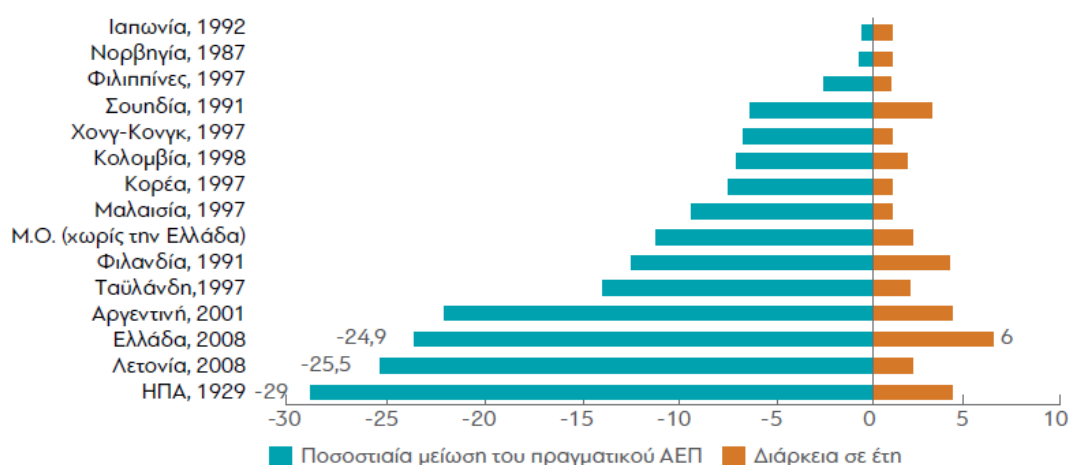
5.4 Κοινωνικοοικονομικό κόστος

Η ελληνική κρίση είναι μία από τις πλέον μακροχρόνιες που έχουν καταγραφεί σε καιρό ειρήνης μεταπολεμικά (Διάγραμμα 10) και το κοινωνικοοικονομικό κόστος όλων των παραπάνω επιτευγμάτων της δημοσιονομικής προσαρμογής της ήταν πολύ υψηλό. Από το 2008, χρονιά που αποτέλεσε την πρώτη με αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης, έως και το 2013, το ΑΕΠ μειώθηκε σχεδόν κατά ένα τέταρτο.

Το μεγαλύτερο τμήμα της δημοσιονομικής προσαρμογής έγινε μέσω της αύξησης των φορολογικών βαρών, και είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί ακόμη περισσότερο το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, ήτοι περίπου κατά το ένα τρίτο

(Matsaganis and Leventi, 2014). Την ίδια στιγμή, το ποσοστό της ανεργίας αυξήθηκε από 7% σε ποσοστό μεγαλύτερο του 27% για την περίοδο 2008-2013. Σχεδόν τα δύο τρίτα των ανέργων είναι μακροχρόνια άνεργοι (δηλαδή άνεργοι για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των δώδεκα μηνών), ενώ στους νέους ηλικίας κάτω των 25 ετών το ποσοστό της ανεργίας πλησίασε ακόμη και το 60%.

Παράλληλα, σημαντική επιδείνωση σημείωσαν και αρκετοί άλλοι κοινωνικοί δείκτες, όπως για παράδειγμα το ποσοστό φτώχειας που αυξήθηκε από το 20,1% για το 2008 σε 23,1% το 2013, και είναι γεγονός πως καμία από τις αναπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη μεταπολεμική περίοδο δεν έχει γνωρίσει τόσο θεαματική επιδείνωση των βιοτικών συνθηκών του πληθυσμού της σε τόσο εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα.

Διάγραμμα 10. Απώλεια ΑΕΠ και Διάρκεια Οικονομικών Κρίσεων. Πηγή: IMF, Reinhart and Rogoff (2009) και Eurostat.

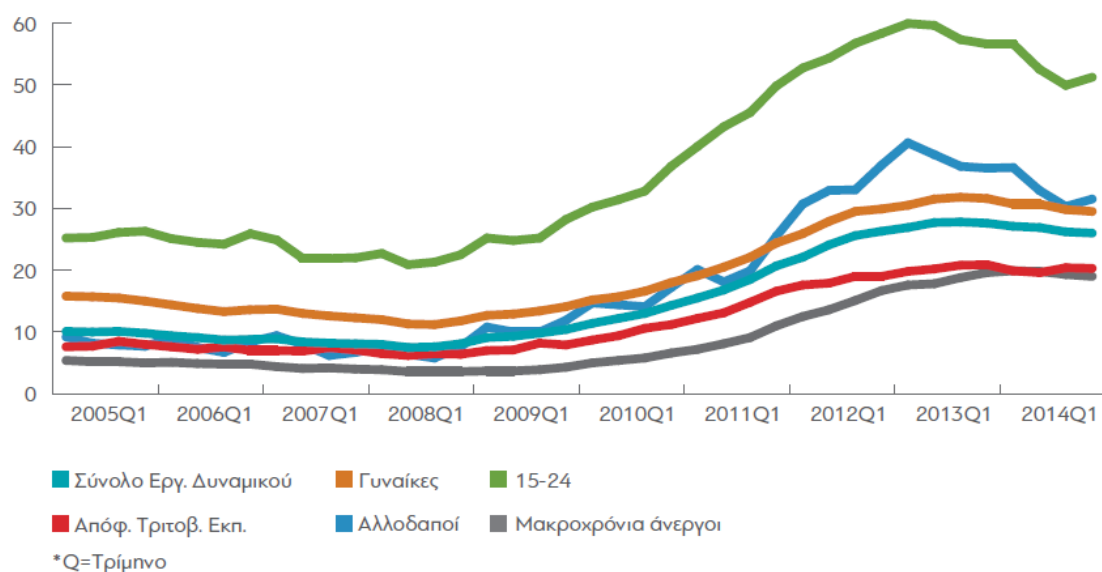
5.5 Συνέπειες της κρίσης και της εφαρμογής μνημονίων

Είναι γεγονός πως το πρόγραμμα «διάσωσης» της Τρόικας επέβαλε τέτοια μέτρα που έπληξαν σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των πολιτών, παραβιάζοντας παράλληλα και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Lumina, 2013). Επίσης, σύμφωνα με τον Συνήγορο του Πολίτη (2011), αυτή η βίαιη προσαρμογή στην οποία οδηγήθηκε η ελληνική οικονομία και κοινωνία είχε δραματικές επιπτώσεις στους πολίτες, διευρύνοντας και πολλαπλασιάζοντας τις ευάλωτες ομάδες, περιορίζοντας παράλληλα τα κοινωνικά δικαιώματα και αυξάνοντας τις οικονομικές υποχρεώσεις που έγινα πλέον δυσβάστακτες.

Ομοίως, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2011) παρατηρεί ότι «η ραγδαία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του λαού, η ταυτόχρονη αποδόμηση του Κοινωνικού Κράτους και η λήψη μέτρων που δεν ανταποκρίνονται στην κοινωνική δικαιοσύνη κλονίζουν την κοινωνική συνοχή και τη δημοκρατία». Σαφής είναι και η παραδοχή πως η κατανομή του βάρους της προσαρμογής είναι εντελώς άνιση και πως οι επιπτώσεις στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες είναι ιδιαίτερος σοβαρές (IMF, 2013).

Σε ότι αφορά το κόστος της εργασίας, συμπίεστηκε σε μεγάλο βαθμό με τις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο των Μνημονίων, ενώ παράλληλα καταργήθηκαν πολλά επιδόματα και παροχές, διευκολύνθηκαν οι απολύσεις, αποδυναμώθηκαν ή καταργήθηκαν ολοκληρωτικά οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, ελαστικοποιήθηκε η απασχόληση και μειώθηκαν κατακόρυφα οι κατώτατοι μισθοί. Στον ιδιωτικό τομέα η νομοθεσία μείωσε την προστασία της εργασίας, διευκόλυνε την ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και παράλληλα περιέκοψε τις αποδοχές. Αντίστοιχα, στο δημόσιο τομέα, με τη νέα νομοθεσία συμπίεστηκε το μισθολογικό κόστος και ο αριθμός των υπαλλήλων.

Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας επέφεραν σημαντικές αλλαγές, συμβάλλοντας παράλληλα στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας, όμως ο συνδυασμός τους με τις έντονα περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές, συνετέλεσε σημαντικά στην εκτίναξη της ανεργίας (Διάγραμμα 11). Η ανεργία σκαρφάλωσε από το 7,3% του 2008 στο 27,9% για το 2013 (21,7% τον Μάιο του 2017), ενώ η ανεργία μεταξύ των νέων σκαρφάλωσε στο 64,9% τον Μάιο του 2013 και ήταν η υψηλότερη στην Ευρωζώνη. Στον δημόσιο τομέα ο αριθμός των υπαλλήλων μειώθηκε από τους 942.625 στους 675.530 κατά το διάστημα 2009-2013, με παράλληλη συρρίκνωση των αποδοχών τους πάνω από το 25%. Αντιστοίχως, και οι μισθοί στον ιδιωτικό τομέα μειώθηκαν τουλάχιστον κατά 15% μέχρι το 2013.

Διάγραμμα 11. Ποσοστά ανεργίας για διάφορες κοινωνικές ομάδες κατά την περίοδο 2005-2014. Πηγή: Eurostat.

Στον τομέα της υγείας, το πρώτο Μνημόνιο περιόρισε τις δημόσιες δαπάνες υγείας στο 6% του ΑΕΠ, ενώ το δεύτερο αξίωσε μείωση κατά 8% των λειτουργικών εξόδων των νοσοκομείων μέσα στο 2012, καθώς και συρρίκνωση της μέσης δημόσιας εξωνοσοκομειακής φαρμακευτικής δαπάνης στο 1% του ΑΕΠ (Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους, 2015). Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα, από το 2010 υστερούν σημαντικά σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ, ενώ περιορίζουν την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη.

Στον τομέα της παιδείας, τα Μνημόνια έβαλαν άμεσα κατά του εκπαιδευτικού συστήματος, όπου μέσα σε ένα πολύ αυστηρό πλαίσιο όρων διαμορφώσαν επιμέρους μέτρα. Αυτά περιλαμβάνουν τη σημαντική μείωση στον αριθμό των προσλήψεων νέων εκπαιδευτικών, τις μειώσεις των αποδοχών των εργαζομένων στις δομές της παιδείας, τις συγχωνεύσεις ή/και το κλείσιμο σχολείων με παράλληλη αύξηση του αριθμού των μαθητών ανά τάξη καθώς και περισσότερες εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας, και τέλος την αναγκαστική ένταξη εκπαιδευτικών σε καθεστώς εργασιακής εφεδρείας ή κινητικότητας. Οι μισθοί των εκπαιδευτικών μειώθηκαν κατά 40%, υποχωρώντας έτσι στο 60% του μέσου όρου για τα 21 πρώτα μέλη της ΕΕ.

Στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, λόγω των περικοπών δαπανών που επιβλήθηκαν από τα Μνημόνια, ελαττώθηκαν οι κοινωνικές παροχές, μεταξύ των οποίων οι συντάξεις, τα επιδόματα ανεργίας και τα οικογενειακά επιδόματα, καθώς

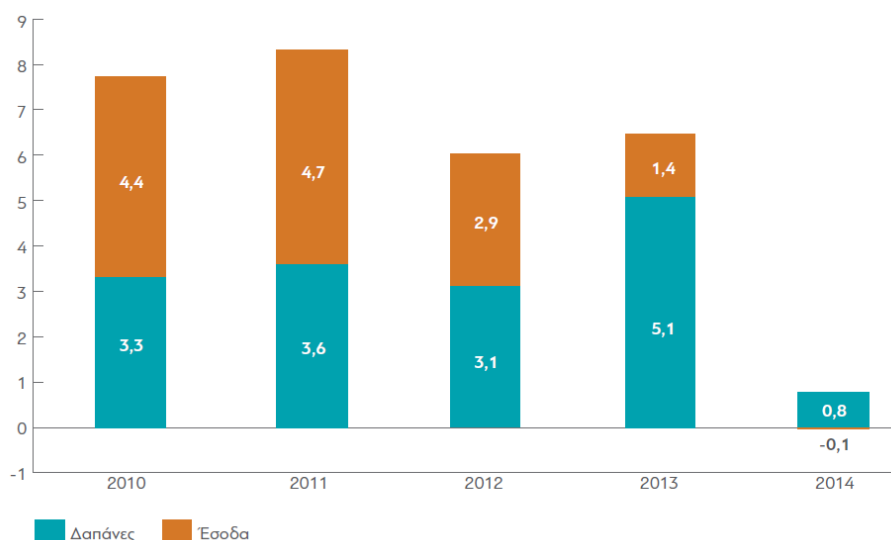
επίσης άλλαξε ολόκληρος ο χαρακτήρας του συνταξιοδοτικού συστήματος. Για τα συνταξιοδοτικά ταμεία ολέθριες ήταν και οι συνέπειες του PSI καθώς έχασαν συνολικά 14,5 δις ευρώ. Σε γενικές γραμμές οι αλλαγές που σημειώθηκαν ήταν ραγδαίες, καθώς μειώθηκαν δραματικά οι συντάξεις, περιορίστηκαν σημαντικά οι κρατικές χρηματοδοτήσεις και εγγυήσεις, αντικαταστάθηκαν διάφορες οικογενειακές παροχές από ένα ενιαίο οικογενειακό επίδομα με εισοδηματικά κριτήρια, και φυσικά αυξήθηκαν οι ασφαλιστικές εισφορές και τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης. Ακόμα και τα επιδόματα ανεργίας περικόπηκαν παρόλο που συνεχίζουν να καταβάλλονται σε ένα ελάχιστο ποσοστό ανέργων.

Τέλος, τα Μνημόνια έχουν σημαντική επιρροή και στον τομέα της δικαιοσύνης, καθώς ορίζουν μέτρα και δεσμεύσεις ακόμη και για τη μεταρρύθμιση του δικαστικού συστήματος. Αυτά περιλαμβάνουν τη σημαντική αύξηση στα δικαστικά έξοδα, πλήττοντας έτσι τους οικονομικά ασθενέστερους πολίτες καθώς το δικαίωμα προσφυγής στην δικαιοσύνη γίνεται πολύ δυσκολότερο γι' αυτούς, ενώ παράλληλα η υποχρέωση της κυβέρνησης να μειώσει τον αριθμό των συμβασιούχων δικαστικών υπαλλήλων, έχει ως αποτέλεσμα τα υπερφορτωμένα αστικά και διοικητικά δικαστήρια να μη μπορούν να ανταπεξέλθουν στις υπάρχουσες ανάγκες, και έτσι να αγγίζουν τα όρια της αρνησιδικίας.

5.6 Σύντομη αξιολόγηση της περιόδου 2010-2017

α) Η χρονική περίοδος 2010-2014

Είναι γεγονός πως το 2009, η μοναδική λύση για την μείωση των υπερβολικά υψηλών πρωτογενών δημοσιονομικών ελλειμμάτων της Ελλάδας ήταν η αύξηση των φόρων και η μείωση των δημοσίων δαπανών ή ο συνδυασμός και των δύο αυτών, δηλαδή ενέργειες που είχαν προφανή και βαθιά υφεσιακά αποτελέσματα. Ένα δυσθεώρητο ύψος μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής που μοιράστηκε σχεδόν ισόποσα μεταξύ της αύξησης των φορολογικών εσόδων και της περιστολής των δημοσίων δαπανών και για την περίοδο 2010-2014 αντιστοιχούσε σε ένα ποσοστό σχεδόν ίσο με το 30% του ΑΕΠ. Για τα δύο πρώτα χρόνια (2010-2011) το βάρος της προσαρμογής δόθηκε στην αύξηση των φορολογικών εσόδων, ενώ κατά το υπόλοιπο διάστημα (2012-2014) δόθηκε έμφαση στην περικοπή των δαπανών (Διάγραμμα 12).

Διάγραμμα 12. Δημοσιονομικές Παρεμβάσεις, 2010-2014 (% του ΑΕΠ). Πηγή: Eurostat, Ameco Database.

Στο ερώτημα όμως αν τόσο βαθιά ύφεση ήταν αναπόφευκτη, η απάντηση έχει να κάνει καθαυτού με τον σχεδιασμό των ελληνικών προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής αυτό και μάλλον αρνητική. Έχει ασκηθεί σημαντική κριτική όσον αφορά στην αρχική θεώρηση της ελληνικής κρίσης ουσιαστικά ως ένα πρόβλημα ρευστότητας και παράλληλα δεν έγινε αναδιάρθρωση του χρέους με την υιοθέτηση του πρώτου Μνημονίου, ώστε να εκλείψει και η οποιαδήποτε αβεβαιότητα σχετικά με τη βιωσιμότητά του (Orphanides, 2015). Επίσης έχει γίνει μεγάλη συζήτηση και για το ζήτημα της υποεκτίμησης των «δημοσιονομικών πολλαπλασιαστών» που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον σχεδιασμό του προγράμματος, και είχαν ως αποτέλεσμα μια ύφεση αρκετά μεγαλύτερη του αναμενομένου (Blanchard and Leigh, 2013).

Η στρατηγική της δημοσιονομικής προσαρμογής που χρησιμοποιήθηκε από το ξεκίνημα του προγράμματος κρίνεται ως μη αποτελεσματική και συγκεκριμένα, οι περισσότεροι πλέον ανοιχτά υποστηρίζουν πως θα ήταν προτιμότερο να είχε στηριχθεί περισσότερο σε περικοπές δαπανών παρά σε αύξηση φόρων, η οποία επέφερε σημαντικά προβλήματα και πολύ υφεσιακά αποτελέσματα. Επίσης, δεδομένου και του μεγέθους των εσωτερικών και εξωτερικών ανισορροπιών στην ελληνική οικονομία το 2010, η χρονική διάρκεια ειδικά του πρώτου προγράμματος προσαρμογής θεωρήθηκε υπερβολικά σύντομη και φιλόδοξη.

Αναλόγως και το πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων κρίνεται πως δεν ήταν αρκετά φιλόδοξο και μερίδα ερευνητών έχει διατυπώσει την αντίθεσή της ως προς τον χρόνο υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων καθώς θεωρεί ότι πρώτα έπρεπε να δοθεί

έμφαση στην απελευθέρωση της αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών, η οποία θα οδηγούσε κυρίως σε μείωση τιμών, και κατόπιν στην απελευθέρωση της αγοράς εργασίας, η οποία οδηγεί σε μείωση κόστους αλλά και ζήτησης, μέσα σε ένα ήδη υφεσιακό περιβάλλον. Τέλος, και η όλη συζήτηση περί «Grexit» συντηρεί την αβεβαιότητα και συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση του κλίματος, καθώς τα αποτελέσματά της είναι καταστροφικά και οδηγεί στη φυγή κεφαλαίων και στην αναστολή ή ματαίωση σημαντικών επενδυτικών ή καταναλωτικών αποφάσεων, ενισχύοντας την ύφεση επί μακρών. Όλα τα παραπάνω μπορούν σε σημαντικό βαθμό να ερμηνεύσουν γιατί η κρίση στην Ελλάδα ήταν τόσο βαθιά και διαρκεί τόσο πολύ.

β) Η πορεία μετά το 2014

Στα μέσα του 2014, οι διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης με την Τρόικα για την ολοκλήρωση του δεύτερου προγράμματος δεν τελεσφόρησαν και εντάθηκε ξανά η πολιτική αβεβαιότητα στη χώρα. Παράλληλα, η αποτυχία εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με την απογοήτευση του λαού από τους χειρισμούς της κυβέρνησης, οδήγησε σε εθνικές εκλογές τον Ιανουάριο του 2015 και σημαντικές αλλαγές στην «κεφαλή» της χώρας. Η νέα κυβέρνηση, σε σχέση με την προηγούμενη, άλλαξε σε μεγάλο βαθμό τη στρατηγική της χώρας όσον αφορά τη διαπραγμάτευση με τους δανειστές, πυροδοτώντας έναν νέο κύκλο αβεβαιότητας, που οδήγησε σε περαιτέρω συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας. Το τραπεζικό σύστημα βίωσε μια νέα φυγή κεφαλαίων, τα spreads των δεκαετών ελληνικών ομολόγων αυξήθηκαν σημαντικά και δημιουργήθηκαν εκ νέου σοβαρές αμφιβολίες για την παραμονή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη.

Η κατάσταση έγινε πολύ χειρότερη με την αναγγελία του δημοψηφίσματος το καλοκαίρι του 2015, καθώς η φυγή των καταθέσεων από τις τράπεζες μεγιστοποιήθηκε και κρίθηκε αναγκαία η επιβολή περιορισμών στην κίνηση των κεφαλαίων, τα γνωστά capital controls, που διατηρούνται ακόμη και σήμερα με ελάχιστες χαλαρώσεις των περιορισμών. Είναι λογικό πως οι περιορισμοί αυτοί είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική δραστηριότητα, αν και σε τελική ανάλυση δεν φαίνεται να ήταν τόσο μεγάλος όσο προέβλεπαν οι αρχικές εκτιμήσεις, με την οικονομία βέβαια να επιστρέφει σε αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους υπεγράφη και ξεκίνησε και η εφαρμογή του τρίτου Μνημονίου, ενός προγράμματος εξαιρετικά εμπροσθοβαρούς ως προς το δημοσιονομικό σκέλος, με

πληθώρα σοβαρών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και καταληκτικό χρονικό ορίζοντα το 2018. Οι εκτιμήσεις κάνουν λόγο για σταδιακή ανάκαμψη της οικονομίας από τα μέσα του 2016, φυσικά με την προϋπόθεση της πιστής εφαρμογή των όρων του Μνημονίου, και σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης για τα επόμενα χρόνια. Όμως, μέχρι και σήμερα, η θεωρητική ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας είναι αρκετά μικρή, και κατά τα φαινόμενα δεν φαίνεται να περνάει στο πραγματικό επίπεδο της οικονομίας, καθώς η βελτίωση είναι ελάχιστη και τα βάρη του Έλληνα πολίτη τεράστια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε διαρκή ύφεση από το 2008, με αρνητική συνέπεια όλα τα μεγέθη της να έχουν συρρικνωθεί, περίπου κατά το ένα τέταρτο αυτή τη χρονική περίοδο. Η πολιτική αβεβαιότητα και η προφανής έλλειψη «ιδιοκτησίας» του Προγράμματος από όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι εν γένει αστοχίες του ίδιου του Προγράμματος, αλλά και μια διαρκής φημολογία περί Grexit προκάλεσαν μια σειρά από αρνητικές εξελίξεις. Όλα τα παραπάνω συνέτειναν στην παράταση της χρηματοδοτικής ασφυξίας και στη θεαματική έξοδο αποταμιεύσεων από το τραπεζικό σύστημα της χώρας, στο υψηλό κόστος του κεφαλαίου και στην αναβολή λήψης σημαντικών επενδυτικών αποφάσεων με συνακόλουθη μείωση του ποσοστού επενδύσεων στο ΑΕΠ, στην έλλειψη ρευστότητας και στους ελέγχους κεφαλαίων, καθώς και στη μείωση του μέσου εισοδήματος κατά το ένα τρίτο κατά τη διάρκεια της ύφεσης.

Ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων οδήγησε το κοινωνικο-οικονομικό κόστος της κρίσης σε δυσθεώρητα ύψη και συνέβαλε σημαντικά στην καθυστέρηση της ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας με αποτέλεσμα η παράταση της ύφεσης να δοκιμάζει σήμερα και τις τελευταίες αντοχές όχι μόνο της οικονομίας, αλλά και της κοινωνικής συνοχής εν γένει. Η μακρά αυτή περίοδος ύφεσης αφήνει μια έντονα αρνητική κληρονομιά που μειώνει σημαντικά τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας για μελλοντική ανάπτυξη.

Μια αρνητική κληρονομιά που έγκειται τόσο στην εκτεταμένη αποεπένδυση και όσο και στη συνακόλουθη απώλεια παραγωγικού κεφαλαίου. Κυρίως όμως, η αρνητική κληρονομιά της ύφεσης συνίσταται στην απώλεια του ανθρώπινου κεφαλαίου, με το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού ηλικίας 20-64 με κάποιας μορφής απασχόληση να έχει συρρικνωθεί στα επίπεδα κάτω του 55%, αρκετά χαμηλότερα από το μέσο όρο της Ευρωζώνης.

Κατά συνέπεια, ως αποτέλεσμα της υψηλότερης ανεργίας και των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων, όπως αυτές προέκυψαν από τις διαρθρωτικές αλλαγές και κάποιους άλλους συγκυριακούς αρνητικούς παράγοντες, σε συνδυασμό και με την εκτεταμένη μετανάστευση ανθρώπινου δυναμικού προς το εξωτερικό κατά τα τελευταία χρόνια, στερεί από την ελληνική οικονομία το πιο δυναμικό και κατά κανόνα καλύτερα καταρτισμένο τμήμα του ενεργού πληθυσμού της. Αυτός ο

συνδυασμός της εκτεταμένης αποεπένδυσης και του χαμηλού ποσοστού απασχόλησης υποσκάπτει σε μεγάλο βαθμό τον δυνητικό ρυθμό ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.

Η βαριά εμπροσθοβαρής σταθεροποίηση, που ίσως και να ήταν αναπόφευκτη, εξαιτίας του πολύ υψηλού πρωτογενούς ελλείμματος και του έντονα ελλειμματικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, επέβαλε τέτοια μέτρα δημοσιονομικής περιστολής τα οποία επιδείνωσαν την ύφεση και κατέστησαν αδύνατη την επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων, γεγονός που με τη σειρά του οδήγησε σε επιπλέον δημοσιονομικά μέτρα που επέκτειναν περαιτέρω την ύφεση και ούτως καθεξής. Αυτό ίσως είναι το αρνητικότερο χαρακτηριστικό της κρίσης, δηλαδή η δυνατότητά της να αυτοαναπαράγεται και να αυτοπολλαπλασιάζεται, αποκτώντας μια τοξική δυναμική φαύλου κύκλου, ή πολλαπλών φαύλων κύκλων.

Πλέον, οι περισσότερες απόψεις συντείνουν στο γεγονός πως τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα απέτυχαν τόσο λόγω του χαρακτήρα τους όσο και του τρόπου εφαρμογής τους. Τα αίτια αυτής της πρωτοφανούς αποτυχίας των Μνημονίων στη χώρα μας είναι τα εξής:

- Οι αρχικές οικονομικές συνθήκες ήταν σε πολύ πιο άσχημη κατάσταση, καθώς τα ελλείμματα και το χρέος ήταν πολύ υψηλότερα. Η δημόσια διοίκηση της χώρας ήταν αδύναμη, οι θεσμοί ανίσχυροι και αναποτελεσματικοί, και ο ιδιωτικός τομέας κρατικοδίαιτος και απαξιωμένος, ώστε η κρίση να μας βρει εντελώς απροετοίμαστους, καθώς τα προβλήματα της οικονομίας μας ήταν πολλαπλά και η πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών να αναβάλλουμε την επίλυση τέτοιων προβλημάτων για το μέλλον εντελώς καταστροφική.
- Το μείγμα δημοσιονομικής προσαρμογής βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην αύξηση της φορολογίας και όχι στη μείωση των δαπανών, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνεται η ανάπτυξη, να αυξάνεται η φοροδιαφυγή και να διώχνονται επιχειρήσεις και δυναμικά στοιχεία από τη χώρα. Επίσης οι συνεχείς φορολογικές αυξήσεις εξαντλούν και την ικανότητα για απόδοση των φόρων ακόμα και των συνεπών φορολογούμενων.
- Πέρα από τα δημοσιονομικά και φορολογικά μέτρα, δεν έγινε καλή εφαρμογή των υπόλοιπων διαρθρωτικών μέτρων καθώς δεν υπήρξε ένα συνολικό στρατηγικό σχέδιο μεταρρυθμίσεων και δεν υπήρξε μια συγκεκριμένη

χρονική ακολουθία στις μεταρρυθμίσεις. Δεν υπήρξε δηλαδή μια συνέχεια και η απαιτούμενη συνέργεια, καθώς επίσης κατά κύριο λόγο, πολλές από τις μεταρρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν πλήρως, αφού οι ελεγκτικοί μηχανισμοί της ΕΕ ικανοποιούνταν με την ψήφιση των νόμων, όμως οι σχετικές εφαρμοστικές ρυθμίσεις (υπουργικές αποφάσεις και εγκύκλιοι) δεν έβγαιναν έγκαιρα και επομένως ουσιαστικά δεν υπήρχε καμία αλλαγή.

- Υπήρχε έντονη αβεβαιότητα, τροφοδοτούμενη από τις συνεχείς διαπραγματεύσεις και αναζητήσεις «ισοδυνάμων», τις ασάφειες στα φορολογικά ζητήματα (όπως η φορολόγηση μισθώματος ακινήτων, το ΦΠΑ στην εκπαίδευση, ο ΕΝΦΙΑ), τους ανασχεδιασμούς στο ασφαλιστικό, τις ασάφειες στην κατεύθυνση των ιδιωτικοποιήσεων, των εργασιακών ρυθμίσεων κ.ά., εξαιτίας της απουσίας απόλυτου ενστερνισμού του προγράμματος από τις ελληνικές αρχές και τις διαφορές στην οικονομική φιλοσοφία μεταξύ του ελληνικού κράτους και της Τρόικας.
- Το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής δεν κατανεμήθηκε δίκαια και έπληξε περισσότερο τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (π.χ. τους νέους, τους ηλικιωμένους, τις γυναίκες, τους φτωχούς), με αποτέλεσμα να διογκωθούν οι εισοδηματικές ανισότητες και να αμβλυνθεί περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στους φτωχότερους και τους πλουσιότερους. Η διόγκωση όμως των ανισοτήτων εξουδετερώνει τόσο το ύψος όσο και την βιωσιμότητα της ανάπτυξης, την οποία επιδιώκει η ίδια η δημοσιονομική εξυγίανση.

Ωστόσο, πέρα από την κατά τα φαινόμενα αποτυχία των Μνημονίων να βγάλουν την Ελλάδα από την παρατεταμένη ύφεση και την αργοπορία της έλευσης της πολυπόθητης ανάπτυξης που θα βοηθήσει τη χώρα να σταθεί ξανά μόνη στα πόδια της, η εμπειρία της οικονομικής κρίσης και των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής προσέφερε ορισμένα πολύ σημαντικά κεκτημένα, που δυνητικά μπορούν να βοηθήσουν την επιστροφή όχι απλώς σε κυκλική ανάκαμψη, αλλά σε διατηρήσιμη ανάπτυξη.

Είναι πλέον ευρεία η κοινωνική και πολιτική συνειδητοποίηση ότι η ελληνική οικονομία δεν μπορεί να επιστρέψει ούτε στην υπερχρέωση ούτε στην αμεριμνησία των προηγούμενων περιόδων, απερίσκεπτες δηλαδή ενέργειες που μας οδήγησαν σε μια τόσο δύσκολη και αρνητική κατάσταση. Υπάρχει επίσης μια θετική κληρονομιά τεχνογνωσίας, μεταρρυθμίσεων και εξάλειψης των ελλειμμάτων του παρελθόντος,

έστω με πολύ μεγάλες θυσίες. Είναι δεδομένο πως όταν θα αρχίσει η οικονομική ανάκαμψη θα φανούν τα πλεονεκτήματα των μεταρρυθμίσεων και θα επιτρέψουν στην οικονομία να αναπτυχθεί με ταχύτερους ρυθμούς.

Τέλος, αποτυπώνεται μια πορεία σταθερής πολιτικής ωρίμανσης των κομματικών δυνάμεων (αυτών που υποστηρίζουν την ανάγκη συμμετοχής της χώρας μας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και στο ευρώ) στην αποδοχή της πραγματικότητας ότι η αποτελεσματική εφαρμογή των δεσμεύσεων της χώρας, τόσο για την αποφυγή της χρεοκοπίας και την παραμονή στο ευρώ, όσο και για την ασφαλή έξοδο από την κρίση και το πέρασμα στην ανάπτυξη, εξασφαλίζοντας έτσι την επωφελή συμμετοχή της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και έχοντας τη στήριξη πλέον μιας ευρύτερης πλειοψηφίας της κοινωνίας για την επίτευξη των τελικών στόχων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Argyrou, M.G. (2015). The Greek Crisis and Financial Assistance Programmes: An Evaluation. *CESifo Working Paper; No.5591*. Munich: Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo).
- Artus, P. (2007). *Les incendiaires, les banques centrales dépassées par la globalization*. Paris: Perrin.
- Blanchard, O. J., & Leigh, D. (2013). Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers. *American Economic Review*, 103 (3), 117-120.
- Blustein, P. (2015). *Laid low: The IMF, the Eurozone and the first rescue of Greece*. CIGI Papers No. 61. Διαθέσιμο από https://www.cigionline.org/sites/default/files/cigi_paper_no.61web.pdf
- Brønn, P.S., & Olson E.L. (1999). Mapping the Strategic Thinking of Public Relations Managers in a Crisis Situation: An Illustrative Example Using Conjoint Analysis. *Public Relations Review*, 25 (3), 351-368.
- Caballero, R., & Krishnamurthy, A. (2009). Global Imbalances and Financial Fragility. *American Economic Review*, 99 (2), 584-588. doi: 10.3386/w14688.
- Calomiris, C.W. (2011). Αίτια της κρίσης στην αγορά ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου. Άρθρο Α.1. Στο Ν. Καραμούζης & Γ. Χαρδούβελης (Επιμ.), *Από τη Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας Επιφυλάσσει το Μέλλον*; Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Catan, T., & Talley, I. (2013). Past Rifts Over Greece Cloud Talks on Rescue. *Wall Street Journal*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <https://www.wsj.com/articles/past-rifts-over-greece-cloud-talks-on-rescue-1381197278>
- Coombs, W. (1999). *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing and Responding*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Crouch, C. (2009). Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *British Journal of Politics & International Relations*, 11 (3), 382-399.
- Davies, H., & Green, D. (2010). *Banking on the Future: The Fall and Rise of Central Banking*. Princeton University Press.

- Erol, M., Apak, S., Atmaca, M., & Oztiirk, S. (2011). Management measures to be taken for the enterprises in difficulty during times of global crisis: An empirical study. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 24, 16-32.
- Fink, S. (1986). *Crisis Management, Planning for the Inevitable*. New York, NY: American Management Association.
- Galenianos, M. (2014). The Greek Crisis: Origins and Implications. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2505455
- Hellenic Republic. (2011a). *Medium Term Fiscal Strategy 2012-15*. Athens: Ministry of Finance. Διαθέσιμο από http://demo.minfin.gr/sites/default/files/financial_files/MTFS.pdf
- Hellenic Republic. (2011b). *Hellenic National Reform Program 2011-2014*. Athens: Ministry of Finance.
- Herman, C. F. (1972). *International Crises: Insights from Behavioral Research*. New York: Free Press.
- IMF (2013). *Greece: Selected Issues (IMF Country Report No 13/155)*. Washington, D.C: International Monetary Fund. Διαθέσιμο από <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2013/cr13155.pdf>
- IMF. (2010). *Greece: Staff report on request for stand-by-arrangement (IMF Country Report No. 10/110)*. Washington, D.C: International Monetary Fund. Διαθέσιμο από <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10110.pdf>
- Ioannides, Y.M., & Pissarides, C.A. (2015). Is the Greek debt crisis one of supply or demand? *Brookings Papers on Economic Activity, Fall 2015*. Διαθέσιμο στο : <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2015/09/IoannidesTextFall15BPEA.pdf>
- Jagannathan, R., Kapoor, M., & Schaumburg, E. (2013). Causes of the Great Recession of 2007-9: The Financial Crisis Was the Symptom Not the Disease! *Journal of Financial Intermediation*, 22 (1), 4-29. doi: 10.1016/j.jfi.2012.06.002
- Krugman, P. (2009). *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

- Lisbon Council. (2015). *The 2015 Euro Plus Monitor: More Progress, New Risks*. Brussels: Lisbon Council/Berenberg Bank. Διαθέσιμο από <http://www.lisboncouncil.net/publication/publication/131-the-2015-euro-plus-monitor-.html>
- Lumina, C. (2013). *Foreign expert on the effects of foreign debt and other related international financial obligations of states on the full enjoyment of all human rights, particularly economic, social and cultural rights. Mission to Greece*. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Διαθέσιμο από http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session25/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session25/Documents/A_HRC_25_50_Add.1_ENG.DOC&action=default&DefaultItemOpen=1
- Marer, P. (2010). The Global Economic Crisis: Impacts on Eastern Europe. *Acta Economica*, 60 (1), 3-33.
- Matsaganis, M., & Leventi, C. (2014). Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece. *Political Studies Review*, 12 (2), 209-223.
- McCarthy, J. & Peach, W. R. (2004). Are Home Prices the Next “Bubble”? *FRBNY Economic Policy Review*, 10 (3), 1-17. Διαθέσιμο από <https://ssrn.com/abstract=634265>
- McKinsey & Co. (2011). *Η Ελλάδα 10 Χρόνια Μπροστά: Προσδιορίζοντας το Νέο Μοντέλο Ανάπτυξης της Ελλάδας - Σύνοψη*. Αθήνα: McKinsey & Company Athens Office.
- Mizen, P. (2008). The Credit Crunch of 2007-2008: a Discussion of the Background, Market Reactions, and Policy Responses. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 90 (5), 531-67.
- Morgan, R. M. (2009). *The global financial crisis: the relevance of Adam Smith on morality and the free markets*. Ballan, Vic: Connor Court Publishing.
- Mouzakis, Y. (2016). Honey, I shrunk the Greeks vol. 2. *MacroPolis*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.macropolis.gr/?i=portal.en.the-agera.3597>
- N.M. (2015). *Greek endgame: From austerity to growth or grexit?* London: Rowman & Littlefield International.

- O'Neill, J. (2011). Κρίση και οικονομικός κύκλος: η άποψη της αγοράς, Άρθρο Α.2. Στο Ν. Καραμούζης & Γ. Χαρδούβελης (Επιμ.), *Από τη Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας Επιφυλάσσει το Μέλλον*; Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Obstfeld, M., & Rogoff, K. (2009). Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Cause. *CEPR Discussion Paper No. DP7606*. Διαθέσιμο από <https://ssrn.com/abstract=1533211>
- OECD. (2013). *Economic policy reforms 2013: Going for growth*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2014). *Economic Policy Reforms 2014: Going for Growth Interim Report*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2015). *Economic policy reforms 2015: Going for growth*. Paris: OECD Publishing.
- Orphanides, A. (2015). The Euro Area Crisis Five Years after the Original Sin. *Credit and Capital Markets – Kredit Und Kapital*, 48 (4), 535-565.
- Pelagidis, T., & Mitsopoulos, M. (2016). *Who's to blame for Greece?: Austerity in charge of saving a broken economy*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Portes, R. (2009). Global Imbalances. In M. Dewatripont, X. Freixas & R. Portes (Eds.), *Macroeconomic Stability and Financial Regulation: Key Issues for the G-20*. London: The Centre for Economic Policy Research (CEPR).
- Reinhart, C.M. & Rogoff, K.S. (2009). *This time is different: Eight centuries of financial folly*. Princeton: Princeton University Press.
- Sharpe, W.F. (1963). A Simplified Model for Portfolio Analysis. *Management Science*, 9 (2), 277-293.
- Trichet, J.-C. (2010). Keynote speech at the 9th Munich Economic Summit by Jean-Claude Trichet. In Köhler, H. P., Sinn, H.-W., Trichet, J.-C., BMW-Stiftung Herbert Quandt (eds.), *The financial crisis: the way forward; Hotel Bayerischer Hof, 29-30 April 2010; 9th Munich Economic Summit 29-30 April 2010*. Munich: BMW Foundation Herbert Quandt : CESifo Group Munich. Διαθέσιμο από <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp100429.en.html>

- Αθανασίου, Θ. (2011). «Κούρεμα» 50% - Μόνιμη εποπτεία στην Αθήνα. *Real News*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=101323&catID=14>
- Βαρουφάκης, Γ. (2011). *Κρίσης λεξιλόγιο: Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός.
- Βαρουφάκης, Γ., Πατώκος, Τ., Τσερκέζης, Λ., & Κουτσοπέτρος, Χ. (2011). Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη το 2011. *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτες/17*, Δεκέμβριος 2011. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Γεωργακόπουλος, Θ., Λιανός, Θ., Μπένος, Θ. & Τσεκούρας, Γ. (2007). *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*. Αθήνα: Γ. Μπένου.
- Δαυλός, Κ. (2011). Εκτός στόχου προϋπολογισμός, έσοδα, δαπάνες – Αναλυτικοί πίνακες. ΣΚΑΪ. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.skai.gr/news/finance/article/177826/ektos-stohou-proupologismos-esoda-dapanes-analutikoi-pinakes/>
- Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2012). *Ετήσια Έκθεση 2011*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Διαθέσιμο από http://www.nchr.gr/images/pdf/aithsies_ektheseis/2011/EKTHESI_EEDA_2011.pdf
- Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους (2015). *Προκαταρκτική έκθεση*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων. Διαθέσιμο από http://info-war.gr/wp-content/uploads/2015/07/Report_GR_final.pdf
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2010). ΦΕΚ 65/ΤΕΥΧΟΣ Α/06-05-2010 (Ν. 3845/2010).
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2011). ΦΕΚ 152/ΤΕΥΧΟΣ Α/01-07-2011 (Ν. 3986/2011).
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2012a). ΦΕΚ 28//ΤΕΥΧΟΣ Α/14-02-2012 (Ν. 4046/2012).
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2012b). ΦΕΚ 222/ΤΕΥΧΟΣ Α/12-11-2012 (Ν. 4093/2012).
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2015). ΦΕΚ 94/ΤΕΥΧΟΣ Α/14-08-2015 (Ν. 4336/2015).
- Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως. (2016). ΦΕΚ 94/ΤΕΥΧΟΣ Α/27-05-2016 (Ν. 4389/2016).
- Ζωγραφάκης, Σ., Σπαθής, Π. (2011). Οικονομική κρίση και ελληνική οικονομία: το τέλος των αποκλίσεων και επιπτώσεις. Στο: *Τράπεζα της Ελλάδας, «Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις»*, Ομιλίες Ημερίδας 22/3/2010.

- INE-ΓΣΕΕ (2008). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα.
- Καρκαγιάννης, Κ. (2011). Η Ευρώπη θωρακίζει Ελλάδα και ευρώ. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.kathimerini.gr/>
- Κουφάρης, Γ. (2010). Η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι χρηματιστηριακές αγορές. *Χρήμα*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2010.
- Κρουστάλλη, Δ. (2011). Ανάσα με επιμήκυνση και μείωση επιτοκίου. *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.tovima.gr/>
- Κωσταρέλου, Ε. (2010). Αξέχαστη (!) και δυσοίωνα η 3η Μαρτίου. *Ελευθεροτυπία*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.enet.gr/>
- Λάσκαρη, Ε. (2011). Ανάσα 109 δις ευρώ στην Ελληνική οικονομία. *ΤΑ ΝΕΑ*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.tanea.gr/news/greece/article/4644291/?iid=2>
- Μανδαμαδιώτου, Χ. (2013). Ο χαρακτήρας της Ελληνικής κρίσης (The Character of the Greek Crisis). *Délkelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, 4(1).
- Μερτζάνης, Χ. (2008). *Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση: χαρακτηριστικά, προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*. Αθήνα: Ένωση Θεσμικών Επενδυτών.
- Νέδος, Β. (2016). Όταν ο Σόιμπλε ανέλυε επί 90 λεπτά το Grexit. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.kathimerini.gr>
- Παπαηλίας, Θ. (2011). *Παραδόσεις Μακροοικονομικής: Εισαγωγή στη διαμόρφωση του εισοδήματος & της απασχόλησης*. Πειραιάς: Τ.Ε.Ι. Πειραιά.
- Παπαχρήστος, Γ. (2010). «ΑΙΜΑΤΗΡΗ» ΔΙΑΣΩΣΗ: Τρία χρόνια άγριας λιτότητας το τίμημα για τη στήριξη από Ε.Ε.-ΔΝΤ. *ΤΑ ΝΕΑ*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.tanea.gr/>
- Παυλίδης Γ., & Κότιος Α. (2012). *Διεθνείς οικονομικές κρίσεις: Κρίσεις του συστήματος ή της πολιτικής (1η έκδ.)*. Αθήνα: Rosili.
- Πλάντζος, Κ. (2012). Στα 18,9 δις. ευρώ ο «λογαριασμός» της επιμήκυνσης. *Πρώτο Θέμα*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.protothema.gr/>
- Συνήγορος του Πολίτη. (2011). *Ετήσια Έκθεση 2011*. Διαθέσιμο από <https://www.synigoros.gr/resources/docs/plhres-keimeno.pdf>

- Σφακιανάκης, Μ.Κ. (1998). *Διοικητική κρίσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.
- Τσουλφίδης, Λ. (2009). *Οικονομική ιστορία της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Φιλιππίδης, Ν. (2012). Μέτρα ύψους 9,4 δισ. ευρώ και ύφεση 4,5% στο μεσοπρόθεσμο για το 2013. *ΣΚΑΙ*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.skai.gr/>
- Χαρδούβελης, Γ. (2009α). Η χρηματοοικονομική κρίση και το μέλλον της παγκόσμιας οικονομίας. *Eurobank Research: Οικονομία & Αγορές*, 4 (8), 19-43. Διαθέσιμο από <https://www.eurobank.gr/Uploads/Reports/EconomyMarketsIV8.pdf>
- Χαρδούβελης, Γ. (2009β). Η σπουδαιότητα της αγοράς κατοικίας στην οικονομία. Στο: *Αγορές Ακινήτων: Εξελίξεις και Προοπτικές*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Χαρδούβελης, Γ. (2011α). Το χρονικό της διεθνούς και συνακόλουθης ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης: αίτια, επιπτώσεις, αντιδράσεις, προοπτική. Στο Ν. Καραμούζης & Γ. Χαρδούβελης (Επιμ.), *Από τη Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας Επιφυλάσσει το Μέλλον*; (σς. 32-128). Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Χαρδούβελης, Γ. (2011β). Η ελληνική και ευρωπαϊκή κρίση και η νέα αρχιτεκτονική της Ευρωζώνης. *Eurobank Research: Οικονομία & Αγορές*, 6 (2), Φεβρουάριος 2011.
- Χατζηνικολάου, Π. (2011). «Τρύπα» 4,57 δισ. στον προϋπολογισμό, εκτός στόχων έσοδα – δαπάνες. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε Ιούνιος 18, 2017, από <http://www.kathimerini.gr/>